

Kairiosios lietuvių inteligentijos veiksmai Lietuvos okupacijos išvakarėse ir pirmosiomis okupacijos dienomis

Publikacijoje aptariami iki šiol istoriografijoje atskiro dėmesio nesulaukę kairiosios lietuvių inteligentijos veiksmai Lietuvos okupacijos išvakarėse ir pirmosiomis okupacijos dienomis, kai, žlugus A. Smetonos autoritariniam režimui, į šalį įžengė daugiataktantinė Sovietų Sąjungos kariuomenė. Kairiųjų veiksmai aptariamuoju laikotarpiu išryškina daugelį panašumų, kuriuos vienija bendras bruožas – nepykanta A. Smetonos autoritariniam režimui. Remiamasi to meto spauda, archyvine medžiaga, įvykių dalyvių dienoraščiais ir atsiminimais.

IVADAS

Lietuvos okupacijos išvakarėse 1939 m. pabaigoje:

„Su draugais buvau kalėjime, / su draugais buvau kovoj. / Ir jeigu šiandien mes pralaimėjome, / laimėsime – rytoj. [...] Mūsų draugai! – / fabrikuos – dirbtuvėse – laukuose / savo galybe / visą pasaulį apjuosia. / Tai mes gyvenimą statom – didelį – galingą – stambų. / Tai mūsų kovos garbei / Laisvės dainos skamba. / Per mūsų kovą, prakaitą ir kraują, – / žinau aš! / Pasaulis užtekės, kaip saulė, / šviesus, skaistus ir naujas“ (K. Boruta, žr. J. Būtėnas, „Kazys Boruta“, *Mūsų jaunimas*, 1939, Nr. 18, p. 206).

Iškart po okupacijos 1940 m. birželio 16 d.:
„Tiesa nugalėjo! Tiek metų mes rūgom! / Ir kiek prisirinko raugo pelėsių! / Jie žmones

norėjo paversti papūgom; / Jie pagrobė saulę, mes likom pavėsy. [...] Ir kas jie? Ar daug jų? Grobuonių saujelė / Prieš milijoninę armiją mūs. / Geriausias iš mūsų jie laikė apkale, / Drąsiausias nuvarė tiesiog į kapus. / Bet nesustojo kovotojų gretos; / Jų neatbaidė Smetonos tarnai. / Tuo tarpu, kai liaudyje virė verpetas, / Atėjo raudonos kolonos – draugai. / Atėjo kaip saulė, sušildanti žemę; / Ir šypsenom žydi štai mūsų veidai. / Dar vakar jie buvo šešėliuos aptemę, / Dar jautėsi vakar fašistų nagai“ (A. Berentas, „Laisvės sulaukus“, *Lietuvos aidas*, 1940, birželio 20, p. 3).

Lietuvos nepriklausomybės praradimas 1940 m. birželio 15 d. ir prasidėjusi Sovietų Sąjungos okupacija – vienas tragiškiausių lietuvių tautos praeities puslapių per visą jos gyvavimo laikotarpį. Tuo metu ne tik Lietuvos valdžia neįvardijo sovietų agresijos ir nepareikė jokio protesto; jau pirmosiomis okupacijos dienomis atsirado nemažas būrys lietuvių, kurie nuėjo tarnauti sovietams ir, kaip paaikškėjo vėliau, padėjo pasiekti jų iš anksto numatytą tikslą – be jokio pasipriešinimo įjungti Lietuvą į sovietinių respublikų šeimą.

Sovietų talkininkai atsirado „ne per nakty“ ir jiems Sovietų Sąjungos kariuomenės įžengimas į Lietuvą nebuvo tragedija. Istoriko Vinco Trumpos teigimu, 1939–1940 m. lietuvių tautoje visai nebuvo vienybės: „Antano Smetonos pastangos suvienyti ir konsoliduoti tautą davė visiškai priešingus rezultatus. Tauta ir jos vadovybė turbūt niekados

nebuvo taip susiskaldžiusi ir pasimetusi kaip 1939 m. krizei atėjus. Vienybės nebuvo net ir ministrų kabinete, ir kariuomenės vadovybėje [...]. O pati tauta, į kurios vienybės jausmus buvo apeliuojama ištisus tryliką metų, buvo taip susiskaldžiusi, kad (net baisu pasakyti!) ne vienas galvojo, kažin kas baisiau, ar svetimoji okupacija, ar tolimesnė iki kaulų smegenų nusibodusi diktatūra¹. Tuometinės Lietuvos gyventojų nuotaikas gerai atspindėjo 1939 m. pabaigoje svarbiausiame valstiečių liaudininkų laikraštyje „Lietuvos žinios“ pirmame puslapyje išspausdinta karikatūra (žr. priedą Nr. 1), kurioje vaizduojamas vis labiau ryškėjantis visuomenės susiskaidymas. V. Trumpa teigia: „Nereikia dėl to per daug stebėtis, kad Raudonajai Armijai okupavus Lietuvą, nemažas kairiosios, ypač jaunesniosios kartos inteligentijos procentas nuėjo kolaboracijos su okupantu keliu, juoba kad tai nebuvo vien tik okupacija įprastine šio žodžio prasme, bet pridengta dar ir socialistinės revoliucijos šydu, apie kurią svajojo ne vienas varpininkas ir socialistas, vargiai galėdami pakęsti senąjį režimą“².

Iš okupacijos pradžioje sovietams pasitarnavusių lietuvių pirmiausia reikia išskirti kairiąją lietuvių inteligentiją (kairiųjų pažiūrų rašytojai, dailininkai, menininkai ir kt.), kuri dar nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio Lietuvoje propagavo kultūrbolševizmą, palaikė artimus santykius su sovietų pasiuntinybe Kaune ar priklausė „Lietuvių draugijai TSRS tautų kultūrai pažinti“, veikusiai 1929–1940 m.³ Aptariamuoju laikotarpiu aktyvia veikla išsiskyrė ir jaunųjų valstiečių liaudininkų inteligentija – dalis Lietuvos jaunimo sąjungos (LJS, kitaip dar vadinamų jaunimiečiais) bei jaunųjų studentų varpininkų, VDU studentų „Varpo“ draugijos narių, taip pat jau baigusių studijas ir anksčiau šiai draugijai priklausiusių studentų dalis. Jaunųjų liaudininkų gretose buvo inteligentų, nemažai jų (Julius Būtėnas, Antanas Rūkas, Juozas Vaišnoras ir kt.) buvo baigę studijas

VDU. Nuo ketvirtojo dešimtmečio antrosios pusės ir ypač Lietuvos okupacijos išvakarėse jie vis labiau pradėjo reikšti politines pretenzijas, atvirai konfliktavo su senaisiais valstiečiais liaudininkais ir savo autoritetu laikė keleriais metais už juos vyresnį būsimąjį Liaudies vyriausybės vadovą Justą Paleckį. Kai kurie jaunieji liaudininkai dar gerokai prieš Lietuvos okupaciją palaikė glaudžius ryšius su pagrindine Lietuvos komunistų partija (LKP). Ši grupė turėjo politinių pretenzijų ir politinę programą, kuria siekė pašalinti A. Smetonos autoritarinį režimą ir sukurti „laisvą darbo liaudies Lietuvos respubliką“⁴. Pažymėtina, kad 1939 m. rudenį jaunųjų valstiečių liaudininkų lyderio J. Paleckio lūpomis skelbta politinė programa buvo pradėta įgyvendinti okupacijos pradžioje.

Kairioji lietuvių inteligentija Lietuvos okupacijos išvakarėse nuolat skelbė, kad ji gyvena „išvakarėse naujos epochos“, kad jai ir liaudžiai priklauso rytoj, „dar neilgai liko vargti“. Kairieji ragino ruošti lemiamai kovai, semtis stiprybės „vardan liaudies laisvės“. Radikalus kairiųjų tonas aukščiausią laipsnį pasiekė 1940 m. birželio 15 d. Tada kairioji inteligentija triumfavo; A. Smetonos valdžios žlugimą ji priėmė kaip „išsilaisvinimą“ iš beveik keturiolika metų trukusios „tautininkų diktatūros“ ir atėjusį „laisvės rytą“, kurio taip ilgai reikėjo laukti. Tikėta, kad su svetimos valstybės pagalba pavyks pakeisti A. Smetonos sukurtą valdžios sistemą ir užtikrinti liaudies gerovę. Pirmosiomis okupacijos dienomis kairieji džiugiai sutiko pokyčius valdžioje, pašiepė A. Smetoną bei jo valdymą ir negailėjo padėkos žodžių sovietams už „išlaisvinimą“.

Istoriografijoje 1940 m. birželio 15-oji ilgas dešimtmečius buvo vertinama prieštarinčiai. Antrojo pasaulinio karo metais⁵ ir jam pasibaigus į Vakarus pasitraukę lemtingų įvykių dalyviai visą kaltę metė tik Sovietų Sąjungai. Neturint galimybės susipažinti su svarbiausiais to laikotarpio dokumentais,

1940 m. Lietuvos tragedija buvo nušviečiama pagal buvusio Liaudies vyriausybės pavaduotojo ir užsienio reikalų ministro Vinco Krėvės-Mickevičiaus atsiminimus⁶, kurie buvo priimami be išlygų. Paties V. Krėvės ir kitų po Antrojo pasaulinio karo už Atlanto atsidūrusių asmenų (pavyzdžiui, buvusio Liaudies seimo vicepirmininko Liudo Dovydeno ir kt.) aktyvūs prosovietiniai veiksmai 1940 m. vasarą išeivijoje atskirai nebuvo tirti, o kritika jų atžvilgiu, nurodant aiškia prosovietinę jų veiklą dar prieš okupaciją, glaudžius santykius su sovietų pasiuntinybe Kaune, aktyvų dalyvavimą „Lietuvių draugijoje TSRS tautų kultūrai pažinti“, atsimušdavo kaip į sieną⁷. Išeivijoje susiklostė paradoksali padėtis: 1940 m. Lietuvos okupacijos įvykių dalyviai V. Krėvė, L. Dovydenas ir kt. buvo teisinami⁸, ypač kolegų kultūrininkų, rašytojų, o su jais išvien kartu veikę Kostas Korsakas, Salomėja Nėris, Antanas Venclova, Justas Paleckis ir kt. buvo keikiami ir smerkiami.

Sovietinė istoriografija 1940 m. birželio 15-osios įvykius vertino pagal oficialią versiją – esą pati Lietuvos liaudis savo jėgomis nuvertė vadinamąjį „fašistinį“ A. Smetonos režimą⁹. Sovietinėje Lietuvoje likusių kairiųjų inteligentų K. Korsako, J. Paleckio, J. Būtėno ir kt. atsiminimuose, rašytuose praėjus kelioms dešimtims metų po Lietuvos okupacijos, jų veiksmai ikiokupaciniu laikotarpiu ir okupacijos metu buvo pateikti fragmentiškai arba 1940 m. įvykiai visai neminimi. Ne išimtis sovietmečiu parašyti buvusio Liaudies vyriausybės finansų ministro J. Vaišnoro atsiminimai¹⁰. Jis nepaaiškina, kodėl finansų ministrui Ernestui Galvanauskui atsistatydinus iš Liaudies vyriausybės, jį sovietai pasirinkto vietoj pastarojo. Anot J. Būtėno, J. Vaišnoras dar studijuodamas ekonomiką VDU Teisės fakultete „ilgainiui [...] pradėjo nebepasitenkinti liberaliaja ideologija. Čia jam daug įtakos padarė pažintis ir bendravimas su komunistais Vl. Niunka ir M. Navikaite-Meš-

kauskiene, neseniai išėjusia iš kalėjimo. Tada tai nulėmė jo tolimesnį likimą“¹¹. Savo veiklos ikiokupaciniu laikotarpiu nemėgo prisiminti ir K. Korsakas¹².

Išsamiau susipažinus su žinomų 1940 m. įvykių dalyvių atsiminimais (pavyzdžiui, V. Krėvės¹³), galima daryti išvadą, kad beveik visi autoriai stengėsi sumenkinti savo aktyvius prosovietinius veiksmus ikiokupaciniu laikotarpiu ir okupacijos pradžioje, neretai mėgino kaltę primesti kitiems. Niekas nepadarė viešos nuoširdžios atgailos, nepripažino darę klaidų aptariamuoju laikotarpiu. Buvusių kai kurių Liaudies seimo narių ir Liaudies vyriausybės vadovo pavaduotojo, užsienio reikalų ministro V. Krėvės-Mickevičiaus 1942 m. rugpjūčio 30 d. viešas anti-sovietinis atsišaukimas Kaune tebuvo mėginimas pripažinti savo netolimos praeities klaidas. Tačiau tada, nacių okupacijos laikotarpiu, visą kaltę dėl Lietuvos okupacijos 1940 m. jie suvertė sovietams, o savo pačių prosovietinius veiksmus nutylėjo¹⁴. Kita vertus, „tokių paklydėlių“ veiksmus tauta objektyviai galėjo įvertinti tik po 1990 m., Lietuvai atgavus nepriklausomybę. Išeivijoje ir okupuotoje Lietuvoje nebuvo objektyvių sąlygų ištirti 1940 m. įvykius Lietuvoje.

Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo pasirodžiusiuose istorikų tyrimuose dėl Lietuvos tragedijos 1940 m. vasarą pagrįstai kaltinama Sovietų Sąjunga, kuri, sulaužiusi tarpukariu su Lietuva sudarytas tarpvalstybines sutartis, ją okupavo. Nemažai rašyta apie okupacijos eigą, sovietų ultimatumo svarstymą paskutiniame posėdyje prezidentūroje, prezidento A. Smetonos pasitraukimą ir sovietų kariuomenės įžengimą į Lietuvą ir kt.¹⁵, taip pat apie gyventojų nuotaikas ir lietuvių inteligentijos veiksmus po okupacijos 1940 m. vasarą¹⁶. Tačiau iki šiol istorikai nesigilino į kairiosios inteligentijos nuotaikas ir veiksmus okupacijos išvakarėse, birželio 15 d. ir pirmosiomis okupacijos dienomis, kai sovietai dar nebuvo įvedę griežtos kontrolės. Iki šiol nė-

ra visai aišku, ką kairioji inteligentija veikė birželio 15 d. Išsiaiškinus tai, būtų galima geriau suprasti Algimanto Garliausko, 1991 m. išleistos knygos apie lietuvių inteligentiją 1940–1941 m. autoriaus, teiginį: „Nemaža dalis lietuvių menininkų (rašytojų, kompozitorių, režisierių, aktorių, dailininkų ir kt.), ypač kairiųjų pažiūrų, ne tik pritarė, bet ir tapo aktyviais okupacinio režimo bendrininkais“¹⁷.

Tokia istoriografijoje susidariusi padėtis paskatino parašyti šią publikaciją. Priežastys, nulėmusios kairiosios inteligentijos neapykantą A. Smetonos autoritariniam režimui, joje plačiau neaptariamos; autorius jas išsamiai yra nušvietęs anksčiau¹⁸.

Tikslai: 1) papildyti keliomis esminėmis detalėmis 1940 m. birželio 15-osios įvykius Lietuvoje; 2) sugretinti kairiosios lietuvių inteligentijos veiksmus okupacijos išvakarėse bei pirmosiomis okupacijos dienomis ir pamėginti juos paaiškinti.

Publikacija, parengta taikant aprašomąjį, komparatyvistinį ir analitinį tyrimo metodus, sąlyginai susideda iš trijų dalių. Pirmoje dalyje plačiau aprašomi 1940 m. birželio 15-osios įvykiai ir pateikiama Lietuvos valdžios bei visuomenės reakcija į šalyje prasidėjusius pokyčius, antroje dalyje nušviečiami kairiosios inteligentijos veiksmai okupacijos išvakarėse, o trečioje – kairiosios inteligentijos veiksmai pirmosiomis okupacijos dienomis.

Darbo chronologinės ribos sąlyginės. Pradžia siekia 1939 m. rudenį, kai Lietuva iš Sovietų Sąjungos atgavo Vilniaus kraštą ir joje sustiprėjo kairiosios inteligentijos prosovietinės nuotaikos, o pabaiga – 1940 m. birželio 19–20 d., kai iškart po sovietų okupacijos buvo formuojamos pagrindinės prosovietinės valdžios struktūros ir sovietai dar nebuvo suspėję krašte įvesti visuotinės kontrolės.

Rengiant publikaciją remtasi gausia istorine medžiaga, ypatingas dėmesys skiriamas to meto kairiųjų spaudai. Paminėtini iki šiol

istoriografijoje nuošalyje likę leidiniai: LJS žurnalas „Mūsų jaunimas“ (ėjo iki 1940 m. vasario), jaunųjų varpininkų žurnalas „Varpas“ (leistas nuo 1940 m. pradžios), valstiečių liaudininkų dienraštis „Lietuvos žinios“, po Lietuvos okupacijos į kairiųjų rankas perėjęs oficiozas „Lietuvos aidas“ ir kt. Remiamasi Lietuvos centriname valstybės archyve (LCVA) saugoma istorine medžiaga. Atskiro dėmesio verta Spaudos ir draugijų skyriaus vadovo Domo Stankūno 1940 m. balandžio 13 d. parašyta „Pro Memoria spaudos tvarkymo ir jos priežiūros reikalu“, kurioje apibūdintas bendras visuomenės, taip pat ir kairiosios lietuvių inteligentijos požiūris Lietuvos okupacijos išvakarėse į A. Smetonos autoritarinį valdymą. Dokumentas saugomas Vidaus reikalų ministerijos (VRM) fonde (f. 377) ir pateikiamas šios publikacijos pabaigoje (žr. priedą Nr. 2). Nurodytus šaltinius papildė Valstybės saugumo departamento (VSD) užfiksuota informacija.

Išsamiau nušviesti temą padėjo aprašomų įvykių dalyvių ir liudininkų dienoraščiai (Mykolo Riomerio, Zenono Ivinskio)¹⁹, atsiminimai (Juliaus Būtėno, Juozo Vaišnoro, Juozo Audėno, Vinco Trumpos, Bronio Railos, Igno Šeinių, Juozo Urbšio ir kt.), taip pat remiamasi istorikų Liudo Truskos, Gedimino Rudžio ir kt. tyrimais.

LIETUVOS VALDŽIOS IR VISUOMENĖS REAKCIJA Į 1940 m. birželio 15-osios ĮVYKIUS

Žodis „okupacija“ paprastai siejamas su vienos valstybės panaudota prievarta prieš kitą valstybę ir reiškia smurtą, kraujo praliejimą, kovą ir pan. 1940 m. birželio 15 d. sovietų įvykdyta Lietuvos okupacija, o po dviejų dienų panašūs įvykiai Latvijoje ir Estijoje – gana netradiciški okupacijos aiškinimo prasme. Birželio 15-osios, šeštadienio, rytas Lietuvos gyventojams buvo įprastinis. Nors visuome-

nę buvo pasiekusios žinios apie jau kurį laiką besitęsiančias Lietuvos valdžios derybas Maskvoje, jų detalių dėl cenzūros to meto spauda neatskleidė. Oficiozas „Lietuvos aidas“ ir kiti pagrindiniai šalies laikraščiai išskirtinį dėmesį rodė svarbiausiam to meto pasaulio įvykiui – Prancūzijos ir Vokietijos karui bei artėjančiai Paryžiaus kapituliacijai, tam buvo skiriami ištisi puslapiai²⁰. Istorikas G. Rudis, remdamasis Z. Ivinskio dienoraščiu, apibūdina tuometines Lietuvos gyventojų nuotaikas: „1940 m. padėtis buvo be galo neaiški. Kada ėmė bręsti konfliktas, pvz., Ivinskis savo dienoraštyje yra užrašęs labai įdomius Antano Maceinos samprotavimus. Kada vokiečiai priartėjo prie pat Paryžiaus, Maceina aiškina: štai kaip būna gyvenime, iš pradžių atrodo – baisus dalykas, o paskui paaiškėja, kad nieko baisaus. Kaip mes bijojom Raudonosios armijos įgulų, kai jos atėjo 1939 m. rudenį, o žiūrėk, vokiečiai ima Paryžių, tada, aišku, gręšis į Rytus, mums iškils pavojus ir Raudonosios armijos įgulos mus apsaugos...“²¹ Iš to matyti, kad net katalikiškieji sluoksniai prieš pat okupaciją pernešė didelį sovietų pavojų neįžvelgė. Pati Lietuvos valdžia apie 1940 m. birželio pradžioje Maskvoje vykusią derybų eigą ir gresiantį sovietų pavojų visuomenei nepranešė. Tuo tarpu sovietai, pasinaudodami tarptautine padėtimi, kai viso pasaulio dėmesys buvo nukreiptas į Paryžių, 1940 m. birželio 14 d. vėlai vakare, likus beveik valandai iki vidurnakčio, Lietuvos pasiuntiniui Sovietų Sąjungoje Juozui Urbšui įteikė ultimatumą, kuriuo pareikalavo sudaryti prosovietinę vyriausybę, išduoti sovietų teismui VSD vadovą Augustiną Povilaitį ir VRM vadovą Kazį Skučą ir įsileisti į Lietuvą neribotą skaičių sovietų kariuomenės pajėgų. Įteikdami ultimatumą sovietai nurodė, kad Lietuvos atsakymo lauks iki birželio 15 d. 10 val. ryto²².

Visą birželio 15-osios naktį Kaune prezidentas ir vyriausybės nariai sprendė sovietų pateiktas ultimatumo sąlygas ir ryte, dau-

gumai pasisakius už, nutarė sovietų ultimatumą priimti²³. Posėdis baigėsi apie 7 val. ryto. Tuo tarpu visuomenė apie šį posėdį, kuriame buvo sprendžiamas Lietuvos nepriklausomybės likimas, priešingai nei savo atsiminimuose pažymėjo posėdyje dalyvavęs Juozas Audėnas²⁴, nieko nežinojo²⁵. Lietuvoje tuo metu buvo ramu. Apie artėjančią pavojų ir į Lietuvą žygiuojančią sovietų kariuomenę tauta pirmą kartą išgirdo per radiją po pietų, jau pasibaigus tą pačią dieną įvykusiam dar vienam vyriausybės posėdžiui. Tada Elta paskelbė vyriausybės pranešimą apie sovietų ultimatumą ir Lietuvos nutarimą jį priimti. Pranešimo pabaigoje raginta „laikytis kuo ramiausiai, eiti savo kasdienines pareigas ir dirbti savo kasdienius darbus“. Lietuvos kariuomenės vadovybė paskelbė įsakymą, kad kuo draugiškiausiai būtų sutikta sovietų kariuomenė²⁶. 15 val. ji, gavusi kovinės parengties įsakymą Nr. 1 (būti pasirengusiai kiekvienu momentu stoti į kautynes su priešu), peržengė Lietuvos sieną. 16 val. 40 min. prezidentas A. Smetona ir jo palyda paliko Kauną ir pasuko Kybartų link²⁷. Buvęs Užsienio reikalų ministerijos Politikos departamento direktorius Edvardas Turauskas anų laikų atsiminimuose rašė: „Važiuojant man pro Vyt. Did. Muziejų buvo 15.30 val. Kaunas atrodė ramus, šeštadieniškai nusiteikęs. Kai kas nedraugingu žvilgsniu dirstelėjo į mano mašiną, [...] prikrautą. Leidau mašiną stipriai, vis prisibijodamas, kad man nenuleistų padangos. Juo trumpėjo distancija ligi sienos, juo palengvėjimas buvo didesnis. [...] Beveik fiziškai jaučiau, kaip iš kairės, iš šiaurės rytų slenka svetimos kariuomenės voros, kaip krauju varva tikrų lietuvių širdys, matant nepriklausomybės nykimą. Virbalį pasiekiau apie 17.30 val.“²⁸ A. Smetonos ir E. Turausko pavyzdžiai rodo, jog kai kurie valdžios vyrai, sovietams įžengiant į Lietuvą, skubėjo pasitraukti į užsienį, kad nepakliūtų į sovietų rankas. Tos pačios dienos pvakare sovietai okupavo visą Lietuvą. Prasidėjo dideli pokyčiai.

Sovietai Lietuvos okupacijai buvo kruopščiai pasirengę. Jie ne tik jau keletą dienų buvo išdėstę savo kariuomenę prie Lietuvos sienos ir suplanavę jos veiksmus²⁹, bet ir gerai apgalvojo tolesnius žingsnius okupacijos pradžioje. Birželio 15-osios vidurdienį, nepriklausomai Lietuvai gyvenant paskutiniąsias valandas, „Lietuvių draugijos TSRS tautų kultūrai pažinti“ nariai kartu su sovietų pasiuntinybės darbuotojais „Triumfo“ kino teatre Kaune žiūrėjo sovietinį kino filmą „Vyriausybės narys“. Ši draugija jau nuo ketvirtojo dešimtmečio antrosios pusės buvo virtusi legalia sovietų suformuota „penktąja kolona“, kurios branduolį sudarė prosovietiškai nusiteikusi, kairiųjų pažiūrų ir A. Smetonos autoritarinio režimo atžvilgiu opozicijoje esanti inteligentija³⁰. Anot J. Paleckio, po dviejų dienų sudarytos prosovietinės Liaudies vyriausybės vadovo, į kino seansą susirinko „daug tautininkų režimui priešišškai nusistačiusių žmonių, tame tarpe buvo ir sovietų pasiuntinybės darbuotojai“³¹. Reikia manyti, kad patį kino seansą suorganizavo ir kino filmą tokiu pavadinimu parinko sovietų pasiuntinybės darbuotojai, kurie žinojo tikrąją padėtį Lietuvoje. Kaip tik šiame kino teatre susirinkusieji iš sovietų ir sužinojo apie Lietuvoje netrukus įvyksiančias permainas; jie triumfavo. J. Paleckio teigimu, „džiūgavome dėl to įvykio, pranešinėjome draugams, sveikinome vienas kitą“³². J. Paleckio žodžius patvirtina J. Būtėnas. Po 1990 m. paskelbtuose savo liudijimuose jis rašo, kad 1980 m., minint sovietinės Lietuvos „atkūrimo keturiasdešimtmetį“, Rašytojų sąjungos prašymu jis sutiko papasakoti apie minėtą „Respublikos jubiliejaus minėjimą“. Pasak J. Būtėno, tuo metu buvo išgalėjusi standartinė formuluotė: „1940 metais Lietuvos darbininkų klasė, Komunistų partijos iš pagrindžio vadovaujama, įvykdė proletarinę revoliuciją: nuvertė fašistinę valdžią, sugriovė buržuazinę santvarką ir atstatė Tarybų valdžią. [...] kaip dabar rašytojams ne-

papasakosi teisybės apie tokį istorinį įvykį, kaip 1940-ieji metai, jeigu esi artimas tų metų įvykių liudytojas. Na, ir pradėdau pasakoti, kaip aš 1940 m. birželio 15 d. buvau pakviestas Draugijos SSSR tautų kultūrai pažinti į tarybinio kino seansą dienos metu. Pasakojau, jog iš kino teatro išėjome kartu su Kostu Korsaku ir gatvėje pamatėme didžiulius tankus, riaumojančius Laisvės alėjos grindiniu. Nuėję iki alėjos vidurio, mudu stebėjome tankų žygį iki Valstybės teatro. Paskui aš nusukėčiau į namus, įsijungiau radiją ir išgirdau, jog Raudonoji Armija peržengusi Lietuvos sieną ir nuėjusi gilyn ir kad tai padariusi su Lietuvos vyriausybės sutikimu. Net Lietuvos kariuomenės vadas davė nurodymą atžygiavusius raudonarmiečius sutikti kaip draugiškos valstybės karius. Paskui ėmiau pasakoti, jog tuomet prasidėjo didelės demonstracijos, mitingai, susirinkimai, buvo rodomas entuziazmas nusikračius fašistinio režimo [turima omenyje A. Smetonos. – *Aut.*]“³³. Rašytojų sąjungoje J. Būtėnui kalbos baigti neleido ir niekas jam ne tik nepadėkojo už pasakytą kalbą, bet dar ir išbarė. Griežtai pasisakyta prieš „tokių šmeižtų skelbimą“. Po kalbos jam priekaištauta, kad jis klydęs: „Draugas Būtėnai, jūs klystate. Buržuazinę valdžią nuvertė liaudis ir ji įkūrė Tarybų valdžią Lietuvoje“. Kiti stebėjosi dėl tokių J. Būtėno žodžių ir laikė jį girtu³⁴. J. Būtėno liudijimai patvirtina tai, kas sovietmečiu kategoriškai buvo neigta: kad sovietų kariuomenė įžengė į Lietuvą, nuvertė A. Smetonos valdžią ir kartu palaidojo nepriklausomos Lietuvos valstybę.

J. Paleckio ir J. Būtėno liudijimai atskleidžia ir išryškina kairiųjų inteligentų triumfą žlungant A. Smetonos autoritariniam režimui. Tuo metu apie tolesnį Lietuvos likimą per daug negalvota, buvo aklaai pasikliaujama Sovietų Sąjunga, nežvelgiant jos pikto kėslių. Tam turėjo įtakos kai kurių kairiųjų inteligentų jau kelerius metus rodytas priešiškus valdžiai, artimi ir draugiški santykiai su sovietų pasiuntinybe, dalyvavimas minėtos

„Lietuvių draugijos TSRS tautų kultūrai pažinti“ veikloje ir ryšiai su uždraustąja LKP³⁵. Kita vertus, sovietų kariuomenės įžengimas kairiesiems ir Lietuvos visuomenei negalėjo būti naujiena. Panaši padėtis jau buvo susiklosčiusi prieš gerą pusmetį, kai sovietai su Lietuvos valdžios palaiminimu pagal 1939 m. spalio 10 d. savitarpio pagalbos sutartį legaliai į Lietuvą įvedė 20 tūkst. raudonarmiečių „saugumui sustiprinti“. Už tai Lietuva iš sovietų atgavo Vilniaus kraštą.

Oficiali valdžios dezinformavimo politika tęsėsi ir pirmosiomis sovietų valdymo Lietuvoje dienomis („Lietuva, tapusi auka, teisino budelį“), o beveik per keturiolika A. Smetonos valdymo metų nupolitintai visuomenei sovietų okupacijos pradžioje buvo sunku suorientuoti. Sužinojusi, kad A. Smetona pasitraukė neįspėjęs, tauta labai pyko. Tai liudija pirmosiomis okupacijos dienomis užfiksuoti VSD spaudos biuleteniai iš Lietuvos pakraščiu³⁶. Anot Z. Ivinskio, „daugiausiai smerkiamas, nes visų visur ypač plačiai žinoma, Smetonos išbėgimas. Keikia ir klioja jį visokiais žodžiais net kaimo žmonės...“³⁷ Visuomenės nesusigaudymą, kas vyksta okupacijos pradžioje, patvirtina M. Riomeris. Birželio 15-osios rytą jis išvyko iš Vilniaus į provinciją (Obelius). Dar nenuvykęs į vietą, Panevėžyje iš kitų sutiktųjų sužinojo, kad sovietų kariai žygiuoja į Lietuvą. Savo dienoraštyje birželio 15 d. M. Riomeris rašė: „Sužinojau didelę naujieną, kad šiandien sovietų kariuomenė žygiuoja į Lietuvą ir „užima“ Vilnių, Kauną, Panevėžį, Raseinius, Alytų ir bene Kėdainius. Tai nėra Lietuvos likvidavimas, bet, šiaip ar taip, visiškas jos pavergimas. Vagone važiauvau su Antanu Vienožinskiu ir keliais kitais ponais. Aišku, visi gyvai komentavo naujieną. Tās žinias pranešė Lietuvos ir Sovietų radijas. Lietuvoj keičiasi vyriausybė. [...] Šiaip ar taip, militarinis sovietų įsitvirtinimas Lietuvoje (o gal taip pat ir Latvijoje ir Estijoje) plačiai komentuojamas kaip žygis prieš Vokietiją. [...] Visur, ir Obeliuose, ir

Bagdoniškyje, didelis sujudimas. [...] Nuėjome gulti su vištomis“³⁸.

Lietuvos provinciją žinios apie esminius valdžios pokyčius pasiekdavo gerokai pavėluotai. M. Riomeris birželio 19 d. savo dienoraštyje paminėjo, kad tik tada, praėjus trimis dienoms po jo atvykimo į provinciją, atėjo naujausia spauda: „Naujausi [laikraščiai] – vakarykščiai. Buv. prezidentas Smetona tikrai pasitraukė į Vokietiją. Ar yra ten internuotas – kol kas iš laikraščių neaišku. [...] Apie žurnalisto Paleckio pakvietimą į premjero postą laikraštyje dar nieko nėra, bet kiek žinau iš tų, kurie klauso radijo, tai faktas. Į vyriausybę įeina prof. Krėvė-Mickevičius ir Ernestas Galvanauskas. Kas daugiau – nežinau“³⁹. Tai rodo, kad objektyvių žinių apie prasidėjusią sovietų okupaciją menkai turėta, ypač provincijoje. O ir tie, kurie liko Kaune ir matė, kas vyksta pirmosiomis okupacijos dienomis, iš sovietų kariuomenės blogiausio Lietuvai nesitikėjo. Petras Karvelis apie Lietuvos nepriklausomybės žlugimo pradžią rašė: „Prislėgti visų tų įvykių, apie 5 val. (16 birželio) sužinojome, kad atvykęs pas A. Merkį Dekanozovas padiktavo Paleckio Kabineta. Šiek tiek visi atsidusome, kad bent ne iš karto rusų komunistai... Ir taip 1940 birželio 16 d. 17 val. pasirašius Merkiui atitinkamą Paleckiui [...] aktą, tylomis, esant Kauno gatvėms pilnomis žmonių, stebinčių žygiuojančią sovietų kariuomenę, buvo išspręstas Lietuvos nepriklausomybės likimas... Tauta net nepajuto, kad jai buvo uždėti pančiai. Niekas nekėlė balso, niekas net mažiausio protesto nepareiškė. Istorinio to įvykio reikšmė liko neįvertinta ir nepergyventa“⁴⁰. Panašų momentą, pasirėmęs Z. Ivinskio dienoraščiu, pateikė istorikas G. Rudis: „Ivinskis kalbasi su Kauno universiteto Medicinos fakulteto dekanu V. Lašu birželio 17–18 d.: jau Liaudies vyriausybė yra, viskas. Lašas samprotauja: neįtikėtinas dalykas, kad rusai visiškai inkorporuotą Lietuvą, bus maždaug

kaip Danija pas vokiečius, Mongolijos, Slovėnijos statusas“⁴¹. Istoriko teigimu, „reikia pripažinti, kad sovietai, panaudodami lėto skverbimosi strategiją, labai daug laimėjo, net ir birželio 15 d. okupacija ganėtinai buvo keista. Keliai užplūdę, artilerijos, kavalerijos, pėstininkų voros, užimami visi strateginiai punktai, kone visą savaitę prie visų įstaigų stovi tankai, sargybos, bet nieko netikrina, nieko nekrato, niekam netrukdo nei užėti, nei išeiti. Atrodo, kad Raudonoji armija yra lyg ir indiferentiška. Jiems pavyko sudaryt įvaizdį, kad armija tik papildė įgulas... Visą šitą jie suvaidino labai puikiai ir okupavo Lietuvą iš esmės remdamiesi 1939 m. [1938 m. – *Aut.*] Konstitucija ir visais įstatymais, labai nedaug juos pažeisdami. Na, Liaudies seimas tai jau kas kita, ten jau kaukės nukrinta, o iki tol, matot, kas darosi. Žodžiu, neaiški padėtis dezorientuoja, klaidingai dezorientuoja visuomenę“⁴².

Tokia padėtis buvo labai palanki sovietams; jau pirmosiomis dienomis jie suformavo svarbiausias prosovietinės valdžios institucijas (pirmiausia Liaudies vyriausybę) ir į jas paskyrė prieš tai išmėgintus ir lojalius asmenis, daugiausia iš kairiosios lietuvių inteligentijos⁴³.

KAIRIOSIOS LIETUVIŲ INTELGENTIJOS VEIKSMAI OKUPACIJOS IŠVAKARĖSE

Daugiausia informacijos apie kairiųjų inteligentų veiklą ikiokupaciniu laikotarpiu pateikia kairiųjų spauda. Atidžiau peržiūrėjus straipsnius, skelbtus legalioje kairiųjų spaudoje okupacijos išvakarėse, galima pamatyti esminį bruožą – vyrauja neapykanta A. Smetonos autoritariniam režimui. Okupacijos išvakarėse jaunimiečių leistas žurnalas „Mūsų jaunimas“ (redaktorius Petras Kežinaitis), jaunesniųjų varpininkų studentų „Varpas“ ir minėtos „Lietuvos žinios“ dėl cenzūros ne-

galėjo atvirai išreikšti priešiškus nuostatus. Todėl tai daugiausia buvo daroma netiesiogiai, dažnai prisidengus literatūriniais kūriniais (ypač poezija), propaguojant vadinamąjį kultūrbolševizmą⁴⁴. Kita vertus, iš publikacijų matyti, kad kairioji inteligentija, neapkentusi A. Smetonos autoritarinio valdymo, nenorėjo būti pasyvi ir siekė aktyviai dalyvauti Lietuvos gyvenime. Tą geriausiai rodo toliau pateikti pavyzdžiai.

1939 m. spalio 7 d. „Lietuvos žinios“ išspausdino Antano Rūko straipsnį „Rašytojai ir gyvenimas“. A. Rūkas, būdamas aktyvus valstietis liaudininkas, tuo metu siekęs kartu su kitais jaunaisiais liaudininkais išleisti naują žurnalą⁴⁵, ragino rašytojus „eiti kartu su gyvenimu ir būti visuomenei orientyru, kuris turi jai nurodyti žengimo į priekį tinkamą kryptį“. Autoriaus teigimu, „nevalia rašytojams stovėti nuošalyje (tik žiūrėti), kaip gyvenimo ekspresas visu smarkumu, visa jėga dumia į priekį. Rašytojas turi atsisėsti prie vairininko ir padėti vairuoti ekspresą į ten, kur ta ateitis – skaisčiausia, gražiausia, laimingiausia!“ Pabaigoje A. Rūkas pranašiskai išreiškė viltį, kad Lietuvos rašytojai greitai tars savo žodį visuomenei: „Jei mūsų rašytojai turi ką pasakyti šiomis audringomis dienomis, jie pasakys, o tylą kaip tik reiškia tą baimę vėjo, kuris atūžia, atšniokščia, atkaukia, tylą reiškia merdėjimą. Mes su tais, kurie nori gyventi ir kurti!“⁴⁶ Kaip parodė netolimi įvykiai, A. Rūkas neapsiriko. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad dar nuo ketvirtąjo dešimtmečio antrosios pusės kairieji inteligentai, pirmiausia rašytojai (A. Rūkas ir kt.), VSD buvo įvardyti kaip „komunistuojantys rašytojai“⁴⁷. Be to, jaunieji valstiečiai liaudininkai turėjo ir politinių pretenzijų, net savo politinę programą, kurią 1939 m. spalio mėn. paskelbė jų lyderis J. Paleckis⁴⁸.

1939 m. spalio 10 d. Maskvoje pasirašius Lietuvos ir Sovietų Sąjungos savitarpio sutartį, Lietuvoje dar labiau sustiprėjo kairiosios inteligentijos prosovietinės nuotaikos.

Jaunimiečių žurnalas „Mūsų jaunimas“ gerokai „paraudonėjo“. Nors sovietų kultūrą liaupsinantys straipsniai jame būdavo spausdinami ir anksčiau, po sutarties pasirašymo pradėta atvirai šlovinti Sovietų Sąjungos laimėjimus įvairiose srityse, jų milžinišką karinį potencialą⁴⁹. Vienas iš LJS lyderių, būsimasis Liaudies vyriausybės finansų ministras J. Vaišnoras negailėjo panegirikų Sovietų Sąjungos vadovui J. Stalinui, aprašė jo sunkią ir skurdžią jaunystę, iškėlė taikią užsienio politiką kitų valstybių atžvilgiu nuo 1928 m. J. Vaišnoro teigimu, „jo politikos vedamoji mintis iki šių metų didžiųjų įvykių buvo galima taip nusakyti – įtvirtinimas socializmo Sovietų Rusijoje ir vengimas kištis į ginkluotus konfliktus svetur“⁵⁰. J. Vaišnoras teisingai sovietų veiksmus vykdant Molotovo–Ribbentropo pasirašyto pakto slaptuosius protokolus, kai sovietai primetė savitarpio pagalbos sutartis trimis Baltijos valstybėms ir Suomijai. Pastarajai atsisakius sovietams paklusti, tarp abiejų valstybių vyko Žiemos karas, kurio metu Suomijai pavyko apsiginti ir išsaugoti nepriklausomybę. J. Vaišnoro teigimu, savitarpio pagalbos sutartis su trimis Baltijos valstybėmis buvo sudaryta siekiant „patikrinti savo pakraščių saugumą“. „Tais pačiais sumetimais iškilo militaristinis susirėmimas su Suomija, kuri nesutiko patenkinti Sovietų Rusijos reikalavimų. Reikia pasakyti, kad Suomija visą laiką buvo militariniai globojama Vokietijos“. Straipsnio pabaigoje cituojami J. Stalino žodžiai, kuriais užtaria mi darbo žmonės Sovietų Sąjungoje⁵¹. Iš to matyti, kad jaunimiečiai Lietuvos okupacijos išvakarėse atvirai rodė simpatijas Sovietų Sąjungai ir tikėjo jos vadu J. Stalinu.

1936–1939 m. vykęs pilietinis karas Ispanijoje, kai tarpusavyje kovojo kairiųjų jėgų liaudies frontas (jį rėmė Sovietų Sąjunga) ir dešinieji, vadovaujami generolo Francisco Franko (pastarąjį rėmė nacistinė Vokietija ir fašistinė Italija), buvo sulaukęs iš-

skirtinio dėmesio visame pasaulyje. Vakarų pasaulio intelektualai atvirai simpatizavo Ispanijos kairiesiems ir jų kovą suvokė kaip kovą dėl laisvės, demokratinių vertybių, tarsi „jie gina vertybes, virš kurių pakibo grėsmė, bet kurios dar nesunaikintos“⁵². Kairiajai lietuvių inteligentijai Ispanijos pilietinis karas buvo suprantamas kaip kovos kelias dėl laisvės ir Lietuvai, siekiant pakeisti A. Smetonos autoritarinį režimą. 1939 m. J. Vaišnoras žurnale „Mūsų jaunimas“ rašė, kad „darbo žmonės ginklu gina laisvę. Ši didvyriška Ispanijos liaudies kova su dideliu įtempimu sekama visame pasaulyje. Visi žmonės siunčia savo sveikinimus ir reiškia pagarbą tiems pilkiems, nežinomiems didvyriams, kurie savo pasiryžimu, pagaliau mirtimi prisideda prie Ispanijos darbo žmonių valios – būti laisviems, nevergauti ne tik svetimiems, bet ir saviems ponams...“ J. Vaišnoras respublikos šalininkus pavadino „laisvės riteriais“ ir pažymėjo, kad jų tikslas – iškovoti laisvę. Autorius aptarė Ispanijos įvykių reikšmę ateičiai; pasak jo, Ispanijos kovos, nesvarbu kas laimės, „vis vien sudarys didžiulės reikšmės įvykį, galbūt pačią stambiausią grandį per amžius einančių už laisvę, už geresnį gyvenimą, kovų grandinėje. [...] Daug kas galės gėrėtis pačių Ispanijos darbo žmonių drąsa ir šūkiu: Geriau mirti statiems, negu gyventi atsiklaupusiems!“⁵³

Ispanijos pilietinį karą laimėjus generolui F. Frankui ir jam atėjus į valdžią, kairieji tai suvokė kaip demokratijos pralaimėjimą visoje Europoje. „Mūsų jaunimas“ rašė: „Ach, motina, tu motina ispanų! Tavo tragedijos man nepamiršti./ Tavo tragedija – kartu ir mano,/ Nes kaip karžygė tu už laisvę miršti“⁵⁴. Šiomis ir panašiomis eilėmis buvo kartu apeliuojama į autoritarinį valdymą Lietuvoje, kurioje nėra demokratijos. Nepaisant to, kairieji ragino nesudėti rankų ir kovoti dėl geresnio rytojaus. 1939 m. pabaigoje tame pačiame žurnale išspaus-

dintame eilėraštyje „Dėl rytojaus“ rašoma: „Ženkim, broliai! Mum priklauso žodis./ Mum priklauso tekanti rytojaus saulė./ Kas galės, kas priešingai įrodys, / Kad ne mūsų šis gražus pasaulis?/ [...] Sugriauti lūšnas, trobas išvėdinti, / Kad pelėsių, raugo nebeliktų./ Kovot už laisvę, už tą didžią mintį / Vieniem žmonėm pritiktų“⁵⁵. Žurnalo viršelyje išspausdinta už komunistinę veiklą kelis kartus bausto dailininko Stepo Žuko karikatūra „Ponai“, kuria autorius išjuokė valdžioje esančius turtinguosius. Ikiokupaciniu laikotarpiu žurnalo „Mūsų jaunimas“ viršelius dažnai puošė šio dailininko karikatūros. S. Žukas kairiesiems buvo žymiausias dailininkas, kovotojas dėl liaudies teisių, prieš tai leisto nelegalaus satyros žurnalo „Šluota“ siela. Anot J. Būtėno, „tada daug kas žinojo, kad dailininkas Stepas Žukas turi ryšių su komunistiniu pagrindžiu. Savo karikatūrose S. Žukas pajuokė kapitalistus, dvasininkus, „tautišką elitą“; neretai cenzūra jo piešinių nepraleisdavo“⁵⁶. S. Žukas jau buvo spėjęs pasižymėti ir užsirekomenduoti ketvirtajame dešimtmetyje, jį labai vertino LKP. Jo nuopelnai neliko nepastebėti: 1940 m. sausio mėn. jis buvo išrinktas Laisvamanių etinės kultūros draugijos Kauno skyriaus pirmininku, o sovietų kariuomenei įžengus į Lietuvą, tapo vienu pagrindinių sovietų pagalbininkų, kūrė sovietinės propagandos atributiką 1940 m. vasarą, vadovavo „Agitpropui“⁵⁷.

Okupacijos išvakarėse nuo „Mūsų jaunimo“ niekuo nesiskyrė „Lietuvos žinios“, kuriose tvirtas pozicijas turėjo kairiųjų pažiūrų ir prosovietiskai nusiteikę inteligentai. Kairieji šiame pagrindiniame liaudininkų dienraštyje turėjo savo žmogų – buvusį trečiafrontininką Joną Šimkų; nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio jis tapo vienu iš redaktorių. J. Šimkus rūpinosi leidinyje spausdinama kultūrine medžiaga ir buvo savotiškas „stogas“ kitiems kairiesiems. Anot J. Bū-

tėno, J. Šimkus prieš okupaciją kalbėjo, kad „Lietuvos žinių“ vyriausiasis redaktorius Jonas Kardelis „visur kišasi, tuo pačiu ir į literatūros puslapio redagavimą. Nemanykit, kad į literatūros skyrių aš galiu dėti ką noriu“⁵⁸. Kaip rodo dokumentinė medžiaga, J. Šimkus dar 1935 m. pats siūlė „Lietuvos žinių“ vadovybei kviesti kairiuosius literatus bendradarbiauti jų dienraštyje ir tuo siekė didinti laikraščio populiarumą: „Būtinai reiktų pritraukti prie „L. Ž.“ jaunųjų pažangiųjų rašytojų kolektyvą, kuris, mano žiniomis, mielai bendradarbiautų, jeigu jis nebūtų nuo laikraščio stumiamas, o būtų kviečiamas. O jeigu kartais jiems tektų sumokėti ir minimalinį honorarą, tai laikraštis iš to vis tik pelnytų, nes įdomesnis laikraštis turi didesnę tiražą ir savaime daugiau pajamų. Šiuo atžvilgiu nereikia kalbėti net apie riziką“⁵⁹. Kaip rodo kairiųjų publikacijos⁶⁰, „Lietuvos žinios“ atsižvelgė į J. Šimkaus patarimus.

Iki okupacijos kairiuosius rašytojus palankiai vertino ir LKP. Viename VSD agentūrinių pranešimų pažymėta, kad 1940 m. kovo 10 d. į VDU istorijos mylėtojų draugijos „Scientia“ surengtą literatūros vakarą ateitininkų salėje buvo susirinkę nemažai marksistinės pakraipos klausytojų, darbininkų ir komunistų partijos narių. Pastarieji apie tą literatūros vakarą kalbėjo su pasitenkinimu, gyrė „marksistų literatų Cvirkos, Venclovos, Korsako-Radžvilo, Krūmino, Jakubėno, Rūko, Žilionio, Berento, Baltaūsio ir kt. drąsų bei atvirą marksistinių idėjų skleidimą, nevengiant griežtos kritikos esamos santvarkos bei fašizmo atžvilgiu“. Agentūriniame pranešime teigiama, kad komunistai apie juos atsiliepia palankiai, nes pripažįsta, jog jie savo antifašistine veikla labai padeda ir komunistų siekiams. Literatūros vakare dalyvavę darbininkai taip pat pritarė kalbėjusiems⁶¹. Susipažinus su daugeliu VSD surinktų duomenų okupacijos išvaka-

rėse, galima aptikti panašios informacijos apie kairiąją inteligentiją. Tai rodo, kad kairiųjų veiksmai buvo sąmoningi; sutikdami užimti aukštus postus, okupacijos pradžioje jie anaip tol nebuvo pasyvūs.

Kairiosios lietuvių inteligentijos radikalias kairiasias ir net komunistines nuostatas okupacijos išvakarėse įvardijo Lietuvos valdžia. 1940 m. balandžio 13 d., likus vos dviem mėnesiams iki okupacijos, minėtas Spaudos ir draugijų skyriaus vadovas D. Stankūnas savo „Pro Memoria spaudos tvarkymo ir jos priežiūros reikalu“ apibūdindamas bendrą padėtį Lietuvos spaudoje išskyrė kairiųjų spaudos tendencijas: „[...] mūsų gyvenimo neigiamybių kėlimas, ypač kairiųjų srovių spaudoje, eina labai toli ir neretai jis siejamas su kaltinimu esamos santvarkos, pavaizdavimu kažkokios laisvės stoka bei skatinimu prie kovos. Pasitaiko taip pat ir gana atviro komunizmo garbinimo [pabraukta originale. – *Aut.*]. Šitokių tendencijų ypačiai gana dažnai pasitaiko dailiojoje literatūroje ir publicistikoje. Galbūt taip yra dėl to, kad dailiojoje literatūroje visa tai yra perkelta prasmėje, bet visiems suprantamai pasakyta. Spaudos priežiūrai su dailiąja literatūra yra sunku kovoti“. Iš to matyti, kad valdžia nesugebėjo kovoti su kairiųjų spaudoje reiškiamomis radikaliai kairiosiomis ir priešiškomis nuostatomis valdžios atžvilgiu. D. Stankūnas taip pat pažymėjo didelę kairiųjų neapykantą A. Smetonos autoritarinei valdžiai: „Jei čia neišikištų spaudos priežiūra, tai gal net sunku įsivaizduoti, prie kokių puolimų būtų prieita. Užtat dėl šito spaudos priežiūros įsikišimo iš tų srovių pusės neretai spaudos priežiūrai daromas priekaištas, kad ji ginanti tautininkus“. Tai rodo, kad Lietuva okupacijos išvakarėse buvo itin susiskaldžiusi ir A. Smetonos autoritarinį režimą kai kurie visuomenės sluoksniai, ypač kairioji inteligentija, siekė nuversti.

KAIRIOSIOS INTELIGENTIJOS VEIKSMAI PIRMOSIOMIS OKUPACIJOS DIENOMIS

Po 1940 m. birželio 15-osios, žlugus A. Smetonos autoritariniam režimui, „Lietuvos žiniose“ ir „Varpe“ aktyviai pradėjo reikštis kairioji inteligentija. Žurnale „Varpas“ (paskutinis numeris pasirodė jau po okupacijos, 1940 m. birželio 18 d.) pirmame puslapyje buvo įdėta buvusio šio žurnalo bendradarbio, tuo metu paskirto Liaudies vyriausybės vadovu J. Paleckio nuotrauka ir redaktoriaus J. Būtėno įvadinis straipsnis „Į darbą ir kūrybą!“ Iš jo galima atkurti kairiųjų nuotaikas pirmosiomis okupacijos dienomis, sužinojus Liaudies vyriausybės sudėtį, kurios branduolį sudarė gerai žinomi kairiųjų pažiūrų inteligentai.

J. Būtėnas straipsnio pradžioje negailėjo kritikos buvusiam prezidentui A. Smetonai ir jo valdymui: „Visas kraštas nūnai garsiai kalba apie tai, apie ką lig šiol buvo kalbama pakuždomis, apie ką terašė slapta atspausdinti lapeliai, atsišaukimai. Linksta plunksna, paėmus rašyti šitokia tema. Apie ką dabar rašyti? Ar reikia rašyti apie visas tas šunybes, kurias pridarė per tiek laiko „tautos vado“ režimas? Ar rašyti apie jo „vadovavimą“ tautai, apie jo „pasiaukojimą“, kontrabandiškai pabėgant iš „numylėtos“ tėvynės? Tikrai jūsų tėvynė numylėta. Reikia neužmiršti [...], kad ne vienas „didvyris“ kaltas dėl visų Lietuvą alinusių žygių, nes jam būtų per daug garbės, jei tai pripažintume. Juk psichiatrinėse ligoninėse rasime pakankamai diktatorių maniakų, bet kaip jie neturi šalininkų, rėmėjų, o priešingai – izoliuoti, tai kraštui bėdos nedaro. **Tad ir mūsiškis „didvyris“** [A. Smetona. – *Aut.*] **ne vienas atsakingas už savo darbus. Turime nepamiršti ir tos klikos, kuri visomis keturiomis rėmė, kėlė, garbino ir patys siurbėliškai plėšė**

kraštą⁶² [mano išryškinta. – *Aut.*]. Toliau buvo smerkiamas A. Smetonos pasitraukimas iš Lietuvos. Anot J. Būtėno, „sąmoningieji lietuviai buvo numatę tokį jo darbą, jo „tėvynės meilės“ ir „pasiaukojimo“ apvainikavimą“. J. Būtėnas pažymėjo, kad „per tryliką metų Lietuvos darbo žmonės buvo mulkinami, engiami, tamsybėje ir priespaudoje laikomi. [...] Mes „Varpo“ skiltyse ir anksčiau, kiek leido cenzūrinės sąlygos, esame aiškiai pabrėžę ir nurodę tą visą aplinkumą, tas visas sąlygas, kurios trukdė Lietuvai žengti progreso keliu“⁶³. Autorius išvardijo daugelį A. Smetonos valdymo metais buvusių „negerovių“ – griežta cenzūra, valdžios uzurpacija, nebuvo civilinės metrikacijos, Kultūros fondo ir pan. Užsiminė apie J. Paleckį: „Ką reikia sakyti dėl Kultūros Fondo, kurio reikalu „Varpo“ skiltyse buvo labai nuolaidžiai pasisakęs dabartinis ministeris pirmininkas Justas Paleckis, kuriam atsistojus Lietuvos vyriausybės priekyje, mes nuoširdžiai tikime ir laukiame visa tai realizuoti“⁶⁴. Pabaigoje J. Būtėnas ragino ryžtis naujam darbui. „Nūnai pažangioji mintis turi visu pilnumu parodyti savo kūrybines pastangas!“ Taigi ragino, kaip okupacijos išvakarėse A. Rūkas, kairiuosius aktyviai dalyvauti Lietuvoje vykstančiuose naujuose pertvarkymuose.

J. Būtėno pavyzdys rodo, kad kairieji, smerkdami A. Smetoną, negailėjo kritikos ir tautininkams. Tai leidžia daryti prielaidą, jog tuo metu sovietams talkinę lietuviai galėjo suvedinėti asmenines sąskaitas su priešingoje barikadų pusėje buvusiais tautiečiais, pirmiausia tautininkais (čia reikėtų išsamesnių tyrimų ir atskiros publikacijos šiai temai nušviesti).

Pirmosiomis okupacijos dienomis sovietų „per dieną“ iškelti asmenys visuomenei buvo pristatomi kaip liaudies gynėjai, kaip buvę didžiausi kovotojai dėl liaudies teisių ir jos gerovės A. Smetonos valdomo-

je Lietuvoje. Kaip pavyzdį galima pateikti keletą Liaudies vyriausybės vadovu paskirto J. Paleckio biografijos faktų, kuriuos pateikė „Lietuvos aidas“: „Justas Paleckis yra tikras liaudies žmogus, kilęs iš neturtingųjų žmonių tarpo ir gimęs Telšiuose 1899 m. sausio 10 d. Iš pat savo jaunystės pradėjo eiti sunkią gyvenimo mokyklą [...]. 1926 m. [...] paskirtas Eltos direktoriumi, bet po Smetonos perversmo iš tos vietos pašalintas [...]. Tuo pat metu sielojosi dėl mūsų liaudies skurdo ir vargo, kiek įmanydamas stengėsi būti liaudžiai naudingas, bet Smetonos režimas jam kliudė. [...] Dabar šis liaudies žmogus atsistoja vyriausybės priešaky“⁶⁵. Panašiai pristatytas ir Liaudies vyriausybės švietimo ministras Antanas Venclova: „A. Venclova – liaudies rašytojas, poetas. Dabar šis liaudies rašytojas, mokytojas ir draugas ima į savo rankas tokias svarbias krašto švietimo ministerio pareigas“⁶⁶. Visuomenei buvo diegiama mintis, kad nuo šiol susiformavusios naujos valdžios institucijos gins liaudies interesus, apie ką dar prieš okupaciją savo spaudoje ir rašė kairieji inteligentai.

Po okupacijos kairieji inteligentai gavo galimybę ir „tribūną“ aktyviai reikštis ir oficioze „Lietuvos aidas“, kuris iki tol jiems buvo „neprieinamas“. Teisingiau, ši pagrindinį Lietuvos laikraštį perėmė į savo rankas kairieji. Jo redaktoriumi nuo birželio 18 d. buvo paskirtas J. Šimkus. Naujasis redaktorius „Lietuvos aidą“ vedamajame negailėjo kritikos buvusiam režimui ir liaupsino permainas, sveikino naująją valdžią: „Iš visų Lietuvos vietų šimtai telegramų sveikina naują Lietuvos vyriausybę ir ypač Ministrą Pirmininką Justą Paleckį“⁶⁷.

Birželio 17 d. pradėjusi darbą prosovietinė Liaudies vyriausybė, vadovaujama J. Paleckio, po dviejų dienų išleido įsakymą, kuriuo buvo paleisti politiniai kaliniai; tarp jų absoliučią daugumą sudarė už komunisti-

nę veiklą A. Smetonos valdymo metais nuteisti asmenys⁶⁸. Reikia turėti omenyje, jog vos prieš pusmetį tarp jų buvo ir J. Paleckis; 1939 m. spalio 11 d. jis viešai prie prezidentūros Kaune reikalavo iš kalėjimo paleisti politinius kalinius⁶⁹. Paleistuosius kalinius, kurie sovietų okupacijos pradžioje buvo pavadinti „kovotojais dėl liaudies teisių“ (dauguma jų buvo komunistai), išlaisvino Politiniams kaliniams globoti komitetas. Jį beveik be išimties sudarė radikalūs kairieji inteligentai: globėja – Liaudies vyriausybės vadovo J. Paleckio žmona Genovaitė Paleckienė, Michalina Meškauskienė – pirmininkė, K. Gregorauskienė, Liudas Gira, dr. Antanas Garmus ir patronato draugijos atstovas – vicepirmininkai, P. Girdzijauskienė – išdininkė, L. Dovydenas ir I. Povilavičiūtė – sekretoriai; nariai: S. Žukas, J. Guzevičius, E. Stankaitė, K. Korsakas-Radžvilas, Bronė Girienė, Marė Kučinskaitė, Ch. Zimanas, Dovydas Umru ir inž. Alperavičius⁷⁰. Kai kurie jų tuo metu bendradarbiavo su LKP, kai kurie patys buvo komunistai. Dalis jų savo kailiu buvo patyrę politinio kalinio lemtį ir gerai asmeniškai pažinojo dar tebekalinčius už politinę veiklą „bendražygius“.

Birželio 19 d. „Lietuvos aidas“ savo vedamajame politinių kalinių išlaisvinimą prilygino galutinai atėjusiai laisvei Lietuvoje: „Vakaryktė diena Lietuvos darbo liaudžiai liks istorine. Sutrupėjo pančiai, laikę surakinę kovojusius dėl darbo liaudies laisvės ir teisių. Nuo pat nepriklausomos Lietuvos valstybės įsikūrimo iki paskutiniausių dienų, kai Smetona panikos pagautas išdūmė per „žalią sieną“ už mūsų valstybės ribų, kovotojai dėl darbo liaudies laisvės ir teisių buvo pūdomi kalėjimuose. [...] Bet galų gale visokiai priespaudai ateina galas, jis atėjo ir mūsų darbo liaudies engėjams. Darbo žmonių pirmasis priešas Smetona ir visa eilė jo padėjėjų sprūdo kur kas įmanydamas. Bet tegu jie nemano, kad pavyks pabėgti nuo Lietuvos liaudies teisingo teismo.

Todėl tebūnie aukso raidėmis įrašytas Liaudies vyriausybės pirmasis aktas – išlaisvinimas iš pančių tų žmonių, kurie už tai, ko mes dabar susilaukėm, neteko sveikatos, jaunystės ir viso to, ką turėjo kiekvienas laisvas žmogus. Nulenkime galvas prieš tuos, kurie kovodami trūnijo kalėjimuose ir nesulaukę laisvės mirė. Tebūnie amžina liaudies pagarba ir dėkingumas jiems!“⁷¹ Buvęs vienas jaunimiečių lyderių, naujai paskirtas Liaudies vyriausybės vidaus reikalų ministras Mečislovas Gedvilas birželio 19 d. Darbo rūmuose sakė kalbą amnestuotiems politiniams kaliniams pagerbti; jis teigė: „Brangūs draugai! Daug metų Lietuvos liaudis dejavo po sunkia priespaudos letena, Lietuva, prieš 22 metus nusikračiusi caro jungo, netrukus vėl pateko vergijon. [...] Beveik 14 metų buvome Užulėnio dvarininko [prezidento A. Smetonos. – *Aut.*] valdomi. To savanaudiško dvarininko, kuris mus, laisvos Lietuvos piliečius, pavertė savo dvaro bernais. Jis išplėšė iš mūsų širdį, sąžinę, mintį ir sukišo juos į kalėjimus, ištrėmė į koncentracijos stovyklas. Ir liko Lietuva lyg dvokiantis lavonas, gulįs dvokiančioje baloje, be širdies, sąžinės ir minties. Sustingo visas kultūrinis ir politinis gyvenimas, ir pagaliau! Pagaliau mūsų didžiojo kaimyno – Sovietų Sąjungos dėka pasisekė nusikratyti to nepakenčiamojo jungo, kuris 14 metų slėgė mus. **Širdis, sąžinė ir mintis jau gražinti į Lietuvos kūną** [išryškinta originale. – *Aut.*]. Jūs, brangūs draugai, grįžtate iš kalėjimų ir stovyklų į laisvę. Ir kartu su jumis keliai iš mirusių Lietuva ir žengia į šviesą. Vos kelios dienos, kaip žlugo senasis savanaudžių režimas, o jau matome, kaip pradeda plakti Lietuvos pulsas, kaip pradeda raudonuoti Lietuvos, mūsų brangios tėvynės, veidas. Sveikindamas jus Respublikos Prezidento ir Vyriausybės vardu, linkiu jums, draugai, daug energijos, kūrybinio entuziazmo, kuriant naują, laisvą darbo Lietuvą“⁷². Paleisti iš ka-

lėjimo LKP nariai po kelių dienų gavo aukštus valdžios postus.

Kairieji taip pat negailėjo pagyrimų jiems „laisvę atnešusiai“ Raudonajai armijai. Birželio 19 d. dar didesnį dėkingumą sovietų kariuomenei išreiškė rašytojas Petras Cvirka. Straipsnyje „Raudonoji armija!“ jis rašė: „Štai toji armija, tikrasis laisvės, taikos ir draugingumo laidas tarp lietuvių ir SSSR tautų! Visi tie apmulkintieji, kurie dar prieš keletą dienų tikėjo piktiems buržuazijos bliūdlaizių šmeižtams apie Raudonąją Armiją, dabar gali savo akimis pamatyti galingąją, nuostabiąją socializmo šalies armiją, neturinčią sau lygių pasaulyje. [...] Lietuvių tauta, kuri šiandien sutinka šią taikos gynėjų armiją, tegul įsisąmonina, kad mūsų kraštui tokios ginklo galybės prieglobstyje negali grėsti jokie pavojai. Neperžengiama, nepralaužiama siena atsistojo toji armija mūsų krašto saugumo ir taikos sargyboje. Ji patikrins mums laisvą, nepriklausomą, kūrybingą naująjį gyvenimą. Lietuvos liaudis gali būti tikra, kad nuo šandien jai atidaryti visų kūrybinių galimybių, visų didžiųjų pastangų ir laimės keliai. Į krašto vadovavimą išeina patys tauriausi ir sąžiningiausi Lietuvos vyrai ir moterys. Atsakomingas valstybės tvarkymo vietas užims ne per Smetonienės „malonės kabinetus“ perėję kortuotojai, bailiai, pataikūnai, spekuliantai ir niekšai lietuvių tautos engėjai, bet taurūs, sąžiningi, darbštūs ir geros valios žmonės“⁷³. Tuo metu Lietuvoje gyvenęs rašytojas Ignas Šeinius savo knygoje „Raudonasis tvanas“ neslėpė pasipiktinimo P. Cvirkos elgesiu: „Mane apima pyktis. Ne todėl, kad Cvirka būtų tai parašęs. Jau anksčiau jis buvo žinomas savo kairumu ir bolševikinėmis simpatijomis. Bet kaip galėjo žmogus su galva ant pečių, savo akimis kaktoje ir su šiek tiek išlavintu skoniu ką nors panašaus rašyti? Kaip galima prasimanyti, kad šventadieniškai apsirėngę ūkininkai būriais pasitiko įsiveržian-

čius okupantus, kad mergiotės dainavo linksmiausias dainas, nerdamos priešams vainikus ant kaklo tuo metu, kai visas kraštas tylomis liūdėjo, siaubo sukaustytas! Tai galėjo padaryti tik Judas Iskarijotas!“⁷⁴

Deja, tokių kaip P. Cvirka ir panašiai mąstančių, kurie jau pirmosiomis okupacijos dienomis skubėjo padėti sovietams ir aktyviai dalyvauti nuolat besikeičiančiuose politiniuose įvykiuose Lietuvoje, atsirado nemažai. Jie siekė kuo greičiau įgyvendinti radikalius pokyčius, pirmiausia socialinėje srityje. Tą patvirtina Z. Ivinskio dienoraščio užrašai. Birželio 21 d. Z. Ivinskis savo dienoraštyje rašė: „Kaune vis dar plinta visokių gandų gandelį. Kalbėjau su Melchioru Račkausku, kurio viena duktė išteklėjusi už Cvirkos (vakar parašė labai kvailą straipsnį apie sovietų armiją), o kita yra išteklėjusi už Venclovos. Aš jam pastebėjau, kad mes jo prašysime fakultetui per žentus protekcijos. Račkauskas sakė: kai aš girdžiu jų (žentų) kalbas, man darosi baisu. Jie nori kariuomenės biudžetą sumažinti iki 15 milijonų, atimti žemes iš tų valdininkų dvarininkų, kurie patys nedirba. Šiurpas eina girdint jų kalbas...“⁷⁵ A. Venclova ir P. Cvirka tuo metu jau buvo išitraukę į naujos santvarkos kūrimą Lietuvoje. Ir ne tik jie. Birželio 21 d. Z. Ivinskis rašė: „Jau reikia apsiprasti su tuo faktu, kad esame SSSR dalis. Ir lietuvių tautai lemta įeiti į tų skaitlingų sovietų tautų tarpą. [...] Kaune vaizdas jau nebe toks nervingas, bet bolševizacija, atrodo, toliau pažengusi į priekį. Gatvėse vis daugiau sveikinančių žygiuojančią kariuomenę, vis daugiau keliama rankų, duodama gėlių. Šitą reiškinį iškėlė ir Šalkauskis St., su kuriuo vakar un-te teko ilgokai kalbėtis“⁷⁶.

Minėti konkretūs pavyzdžiai ir nemažos dalies kairiosios lietuvių inteligentijos veiksmai rodo, kad į 1940 m. birželio mėn. sovietų suplanuotas Lietuvos nepriklausomybės laidotuves eita su dideliu entuziazmu, „iš širdies nekenčiant buvusio A. Smeto-

nos autoritarinio valdymo“ ir tikintis naujomis sąlygomis įgyvendinti savo siekius. Visur be išimties buvo pabrėžiama liaudis ir jos gerovės užtikrinimas. Kairiosios inteligentijos lūkesčius taikliai apibūdino Antanas Berentas birželio 16 d. sukurtame eilėraštyje „Laisvės sulaukus“: „Ir nebeužčiaupti laisvėjančių lūpų;/ Ir nebeatimti mum saulės laisvos./ Tuos, kurie ūkanom tiesą apsupo,/ Lai audros iš mūsų šiandien išsijos./ Mes saulę turėsime – ne

juodą šešėlį;/ O vietoj grandinių įgysime sparnus,/ Darbas gyvenimui ugnį įskėlė – / Naujojojo gilynė tik darbo žmogus!“⁷⁷

Nesutikusi lietuvių tautos pasipriešinimo ir gavusi kairiųjų radikaliųjų inteligentų pritarimą savo veiksmams, Sovietų Sąjunga pasinaudojo susidariusia padėtimi ir vos per du mėnesius įjungė Lietuvą į sovietinių respublikų sudėtį.

IŠVADOS

Sovietų Sąjungos kariuomenės įžengimą 1940 m. birželio 15 d. lietuvių visuomenė sutiko savo valdžios dezinformuota, nepasirengusi ir susiskaidžiusi, skirtingai reagavo į staigius pokyčius šalyje. Prosovietiskai nusiteikę asmenys triumfavo ir tai suvokė kaip „laisvės rytą“, kuris atėjo sovietų dėka nuvertus A. Smetonos valdymą. Neįvertinta, kad A. Smetonos valdžia buvo nuversta svetimos valstybės rankomis.

Glaudūs sovietų ir „Lietuvių draugijos TSRS tautų kultūrai pažinti“ narių santykiai leido sovietams patikrinti kairiųjų inteligentų reakciją į birželio 15 d. prasidėjusius pokyčius Lietuvoje.

Palyginus kairiosios lietuvių inteligentijos veiksmus okupacijos išvakarėse ir pirmosiomis sovietų valdymo dienomis, esminių skirtumų nerasta. Buvo smerkiamas A. Smetonos autoritarinis režimas ir aukščiausias neapykantos laipsnis pasiektas 1940 m. birželio 15 d., aklai pasitikėta sovietais. Tam nemažai įtakos turėjo ir kairiosios inteligentijos glaudūs asmeniniai ryšiai su Lietuvoje reziduojančiais sovietų diplomatais ir sovietų pasiuntinybe, kai kurių kairiųjų inteligentų artimi ryšiai su vietine pagrindine LKP.

Dėl 1940 m. birželio 15 d. sovietų įvykdytos Lietuvos okupacijos ir prasidėjusios tragedijos kalta ir kairioji lietuvių inteligentija, kuri nuo pat pirmos dienos „koja kojonėjo išvien“ su naujaisiais Lietuvos šeimininkais.

Priedas Nr. 1

Nelengvas kelias į didelį tikslą

Karikatūra dail. Penčylos

Karikatūra išspausdinta laikraštyje „Lietuvos žinios“, 1939 m. gruodžio 23 d. p. 1. Iš jos galima suprasti, kad Seneliu Šalčiu yra pavaizduotas prezidentas Antanas Smetona, į kalną sunkiai tempiantis „Tautos vienybę“. Talkininkų veiksmai daugiau trukdo, nei padeda traukti roges į kalną. Tai gerai apibūdina lietuvių tautos tarpusavio nesutarimus A. Smetonos valdymo saulėlydyje.

Priedas Nr. 2

1940.IV.13

Slaptai

Pro Memoria
spaudos tvarkymo ir jos priežiūros reikalai

1. Spaudos formalinis sutvarkymas mūsų įstatymuose*

a) 1935 m. lapkričio 15 d. buvo paskelbtas spaudos įstatymas (V. Ž. nr. 510), pagal kurį buvo nustatyta spaudos reikalų tvarkymas. Tačiau tuo įstatymu spaudos priežiūra, arba cenzūra, nebuvo įsakmiai pabrėžta ir aptarta.

įst. 5, 6 ir 7 str. str. spaudos priežiūra pavedama vykdyti apskričių viršininkams, taikant represyvinę sistemą, nes atspausdintas spausdinys turi būti patiektas apskr. viršininkui, prieš išleidžiant iš spaustuvės. Apskrities viršininkui leidus, gali būti platinama viešai. Tačiau to paties įst. 32, 33, 34 str. str. Ministras pirmininkas arba tas, kam jis paveda, gali neleisti arba paliepti ką spausdinti ir net nustatytoje formoje ir dvasioje. Todėl pasiremiant iš šių straipsnių nuostatais, leidinys gali būti tikrinamas prieš spausdinant, ir gali būti padaryta rašinyje arba visame leidinyje kai kurių korektyvų. Tokiu būdu pagal šį įstatymą gali būti taikoma ir preventyvinė spaudos priežiūra, kuri praktiškai dabar ir taikoma.

b) 1938 m. rudenį (spalio 1 d.) įsteigus Visuomeninio Darbo Vadybą, kuri veikė tiesioginėje ministro pirmininko žinioje, spaudos priežiūra, Ministrui pirmininkui paliepus, buvo pavesta vykdyti minėtai Vadybai. Tuo pačiu ji buvo paimta iš apskričių viršininkų kompetencijos.

Tokiu būdu nuo 1938 m. spalių mėn. 1 d. ligi 1939 m. gegužės 1 d. spaudos priežiūra buvo vykdoma tiesiogiai ministro pirmininko priklausančio organo, iš kurio jis gaudavo reikalingų nurodymų.

1939 m. gegužės 1 d. panaikinus Visuomeninio Darbo Vadybą, jos funkcijos, išskyrus vidaus informaciją, buvo pavestos vykdyti sudarytam prie V.R.M.-jos Spaudos ir Draugijų Skyriui. Tuo pačiu Spaudos ir Draugijų Skyriui buvo pavesta vykdyti ir spaudos priežiūrą, arba cenzūrą.

Spaudos priežiūros, arba cenzūros, klausimas dabartiniame spaudos įstatyme nėra aiškiai nustatytas ir aptartas, kaip ir daugelis kitų klausimų. Šiame įstatyme taikant jį praktikoje atsirado daug spragų. Todėl ir ruošiamas šio pakeitimo bei papildymo projektas.

2. Mūsų periodinės ir neperiodinės spaudos kontingentai

Visus atspausdintus leidinius reikia skirti visų pirma į dvi rūšis:

a) periodiniai leidiniai, kuriuos sudaro: dienraščiai, savaitraščiai, žurnalai, informaciniai biuleteniai ir pan.;

b) neperiodiniai leidiniai, kuriuos sudaro: mokslinė literatūra, dailioji literatūra, publicistika ir pan.

Periodiniai leidiniai š. m. kovo 7 d. V.R.M.-jos Spaudos ir Draugijų Skyriaus turimais daviniais kalbos, dažnumo ir tiražo atžvilgiu taip atrodo:

* Čia ir toliau pabraukta dokumento originale. Red.

a) *Dažnumo atžvilgiu:*

1. *Dienraščių* – 19
2. *Savaitraščių* – 36
3. *Dvisavaitiniai* – 27
4. *Mėnesiniai* – 48
5. *Kitokių* – 29

Viso 159

Visi šie periodiniai leidiniai kalbos atžvilgiu skirstosi sekančiai:

1. *Lietuvių kalba* . . . 128, arba 81%
2. *Žydų* „ . . . 12
3. *Lenkų* „ . . . 4
4. *Rusų* „ . . . 3
5. *Hebrajų* „ . . . 3
6. *Vokiečių* „ . . . 2
7. *Prancūzų* „ . . . 2
8. *Prancūzų–rusų* . . . 2
9. *Gudų* „ . . . 1
10. *Esperanto* . . . 1
11. *Žydų–lietuvių* . . . 1

Viso 159

Tiražo turi:

1. *Dienraščiai* . . . 159 600 egz.
2. *Savaitraščiai* . . . 317 850 „
3. *Dvisavaitiniai* . . . 199 000 „
4. *Mėnesiniai* . . . 376 075 „
5. *Kitokie* . . . 23 350 „

Viso 1 081 175 egz.

Taigi bendras mūsų periodinės spaudos tiražas yra labai nedidelis. Turint galvoje tai, kad šie tiražai yra spausdinami, bet ne pardavimo.

Tuo tarpu nekalbant apie kitas, didumu lygias arba artimas mums valstybes, mūsų kaimyninės Pabaltijo valstybės yra toli mus pralenkusios.

1937 m. pabaigoje paimtas vien tiksliai dienraščių tiražas apytikriai buvo toks:

(mūsų)
(159 000)

Latvių . . . 275 000

Estų . . . 180 000

Suomių . . . 430 000

Turint galvoje, kad latviai, o ypač estai, turi nepalyginamai mažiau gyventojų (300 000), tai galima sakyti, kad jie yra mus toje srityje pralenkę bent 50%.

3. *Spaudos kokybė ir jos vadovavimas*

Laikant spaudą kaip vieną svarbiausių kultūrinių veiksnių, reikia stengtis kelti ypač periodinės spaudos kontingentus, sudaryti galimybių naudotis ja kuo didesnėms tautos masėms. Ta-

čiau, antra vertus, statant spaudai tokius uždavinius, reikia kelti spaudos kokybę ir žiūrėti, kad spaudoje pasireiškusios visuomenės tendencijos eitų lygiagrečiai valstybės valdžios pagrindinės programos ir pozityviai vertintų vyriausybės atliktus ar numatomus atlikti darbus.

Šiandien mūsų spaudoje yra daug nesveikų reiškinių. Daugelis gal net daro tam tikrų užmetimų atitinkamiems administracijos organams, kad toms nepalankioms tendencijoms, nesiderinančioms [su] valstybės pagrindine programa, leidžia pasireikšti arba jų negali sutramdyti.

Paviršutiniškai žiūrint, gal taip atrodo, tačiau giliau išsižiūrėjus matyti, kad nevisiškai taip yra. Kai kurių nesveikų ir negeistinių tendencijų pasireiškimas spaudoje yra ne administracijos, konkrečiai – ne spaudos priežiūros organų kaltė, pas mus įsigalėjusi mūsų visuomenės struktūra ir visuomenės opinijos chaotiškas pasireiškimas, kieno priežasčių reikia daugiau ieškoti bendrose laiko ir vietos sąlygose arba dar daugiau – kai kuriose mūsų visuomeninio, socialinio ir valstybinio susitvarkymo netobulumuose.

Juk iki šiol mes neturime net nuolatinio, pastovaus autoritetingo spaudos vadovaujamo organo. Veikti vien draudimu, vien braukimu atskirų straipsnių ar žinučių labai sunkiai galima pasiekti ką nors konstruktyvaus ir labai sunkiai yra įmanoma formuoti tokią ar kitokią pastovią ir vieningą linkme visuomenės opinią.

Todėl yra būtinai neatidėliotinas reikalas spaudai duoti nuolatinį pastovų ir efektingą vadovaujimą organą.

4. Spaudoje pasireiškiančios tendencijos

Kalbant apie lietuvių spaudos tendencijas, pirmiausia reikia prisiminti mūsų visuomenės pasiskirstymą į sroves, kurios reiškiasi įvairiose mūsų valstybinio gyvenimo srityse.

Spaudoje šios srovės gal ryškiau atsispindi kaip kur nors kitur, nes prie dabartinės mūsų tvarkos piliečiams yra dedama didesnė atsakomybė už padarytą veiksmą ar pasakytą žodį negu už išspausdintą straipsnį. Pilietis, ką nors rašydamas, nors ir aiškiai žinotų, kad rašo neleistiną dalyką, jį gali be jokios baimės paduoti spaudos priežiūrai ir laukti su viltimi, kad gal spaudos priežiūra neapsižiūrės ir tuo būdu praleis. Todėl nenuostabu, kad dabar, ko viešai nepasakytų žodžiu, tą parašo raštu. O kartais net pasitaiko, spaudos priežiūrai paaiškinus, kad dėl tam tikrų rašinio tendencijų jis negali būti praleistas, autorius be varžymosi pasako, kad jis rašys taip, kaip galvojęs. Suprantama, kad srovių spauda į mūsų visuomeninio gyvenimo klausimus žiūri pro savo nusistatymo prizmę ir juos kelia išeidamos iš savo požiūrio, bet yra klausimų, kurie ypatingai linkstama kelti mūsų spaudoje.

Iš tokių klausimų pirmiausia reikia pažymėti režimo bei valstybinės santvarkos klausimai. Spaudoje jis keliamas tautinės vienybės vardu. Tai klausimas, kuris mūsų spaudai niekada neatsibosta. Čia visos srovės, išskyrus tautininkų spaudą, sutartinai skundžiasi lygybės stoka, veikimo laisvės suvaržymu, ir visos lyg sutartinai kur tik gali ir kuo gali stengiasi pulti tautininkų s-gą. Jei čia neįsikištų spaudos priežiūra, tai gal net sunku įsivaizduoti, prie kokių puolimų būtų prieita. Užtat dėl šito spaudos priežiūros įsikišimo iš tų srovių pusės neretai spaudos priežiūrai daromas priekaištas, kad ji ginanti tautininkus.

Kitas mūsų spaudos labai mėgiamas klausimas, tai – įvairios socialinės reformos. Nežiūrint spaudos priežiūros atitinkamų varžymų, dar ir iki šiol mūsų spaudoje bandomas kelti radikalios žemės reformos klausimas. Jei tik būtų leidžiama, atrodo, kad šis klausimas vėl visu aštrumu būtų nagrinėjamas mūsų spaudoje, kaip kad buvo atsitikę praėjusį rudenį.

Nuo žemės reformos spauda labai lengvai pereina prie kitų socialinių reformų, kaip turtų reforma miestuose ir pan. Neretai pasitaiko, kad šie klausimai keliami vaizduojant skurdų darbininkų gyvenimą. Nepakenčiamą darbininkų gyvenimą ypač linksta vaizduoti kairiųjų

srovių spauda. Spaudos priežiūrai nemažai tenka dėti pastangų, kad toks darbininkų klausimais rašymas nesukeltų didelių nepasitenkinimų darbininkuose.

Pagaliau mūsų spauda ne visada išlaiko saiką (ar gal net turi tendencijos) vaizduodama neigiamus mūsų gyvenimo reiškinius. Neretai iš spaudos susidaro įspūdis, kad pas mus nieko gero nepadaroma ir iš viso atrodo yra daugiau blogo negu gero. Spaudos priežiūra čia turi nemažai vargo, švelnindama šias laikraščių tendencijas.

Toks mūsų gyvenimo neigiamybių kėlimas, ypač kairiųjų srovių spaudoje, eina labai toli ir neretai jis siejamas su kaltinimu esamos santvarkos, pavaizdavimu kažkokios laisvės stoka bei skatinimu prie kovos. Pasitaiko taip pat ir gana atviro komunizmo garbinimo. Šitokių tendencijų ypačiai gana dažnai pasitaiko dailiojoje literatūroje ir publicistikoje. Galbūt taip yra dėl to, kad dailiojoje literatūroje visa tai yra perkelta į prasmę, bet visiems suprantamai pasakyta. Spaudos priežiūrai su dailiąja literatūra yra sunku kovoti.

Visos šios tendencijos daugiau ar mažiau atsispindi beveik visoje lietuvių spaudoje. Tiesa, yra keletas laikraščių, kurie, atrodo, nepriklauso nuo srovių, o jų visas tikslas yra įsiteikti skaitytojams ir tuo būdu pakelti tiražą. Turiu galvoje „Laiką“, „10 centų“, „Sėkmadienį“ ir kt. Tačiau neretai pasitaiko, kad ir šios rūšies spauda faktus taip pateikia, kad jie nepatarnauja teigiama prasme visuomenės nuotaikoms susidaryti, arba ši spauda perdėm palinksta į pornografiją ar nusikaltimų aprašinęją.

Visas tas neigiamas tendencijas galima sugrupuoti svarbiausia šiomis sritimis:

- a) socialinė,
- b) ekonominė,
- c) ideologinė.

Jose visose spauda rodo kartais nesulaikomą veržlumą. Socialinėje srityje stengiamasi ypačingai iškelti ir tariamą pas mus socialinę nelygybę, valdininkų socialinį ir ekonominį pranašumą, lyginant jas su kitais visuomenės sluoksniais, ypač ūkininkais ir darbininkais; noras neva tai kelti ir ginti darbininkų ir ūkininkų interesus.

„Lietuvos Žinios“ 1940.IV.9 ir „Mūsų laikraštis“ 1940.IV.7, „Varpas“ ir kt.

Ekonominėje srityje labai jautrii faktoriai yra kai kurių tautinių mažumų klausimas ir nuo jų atsiribojimas prekyboje, pramonėje bei amatuose. Čia kartais reikalaujama radikalių ir griežtų priemonių iš valstybės valdžios organų pusės („Verslas“, „Tautos Ūkis“ ir kt.). Sąmoningai norima išryškinti kainų žirkles, pabrėžiant žemės ūkiui susidariusią skriaudą dėl pernelyg pabrangusių pramonės gaminių („Liet. Žinios“ ir kt.).

Ideologinėje srityje. Ideologiniu požiūriu vertinant mūsų spaudos tendencijas, reikia pabrėžti labai būdingas atviras komunistines, o gal dar daugiau anarchistines tendencijas („Mintis“, „Kultūra“, „Mūsų Jaunimas“ – uždarytos 1940.II.28, „Nuomininkas“ – uždarytas II.23, „Spinduliai“ ir kt.). Tačiau reikia pažymėti, kad šios nenaudingos valstybiniu ir tautiniu požiūriu tendencijos reiškiasi ypatingai neperiodinėje literatūroje: poezijoje, beletristikoje, publicistikoje ir pan. Šiandien mūsų Rašytojų D-ja, ypač jos vadovaujantis elementas, yra priėjantis radikaliai kairiosioms pažiūroms (rodos, kad joms nebus svetimos anarchistinės arba net komunistinės idėjos). Jau žinomi mūsų visuomenėje rašytojai: Krėvė-Mickevičius, Liudas Gira, Cvirka, Venclova, Boruta, Marcinkevičius ir kt. yra gana radikališkai kairiųjų pažiūrų. Jų raštuose dažnai atsispindi kova prieš valstybės valdžios organus, kova dėl neribotos asmens laisvės, net kova prieš valstybę kaip tokią.

Vien šių metų sausio, balandžio laikotarpyje buvo sukonfiskuota 10 dailiosios literatūros bei publicistikos neperiodinių leidinių: romanų – 3, novelių rinkinių – 2, kalendorių – 3, publicistikos – 1, eilėraščių rinkinys – 1.

Turint galvoje, kad dailiosios literatūros bei publicistikos neperiodinių leidinių per metus išleidžiama 500–600, arba į mėnesį apie 40, tai per nepilnus 4 mėnesius sukonfiskuoti 10 leidinių yra labai daug.

V.R.M.-ja susitarusi su Švietimo M.-ja ieško būdų tinkamiau ir sėkmingiau sunormuoti šį reikalą. Tiek periodinę, tiek neperiodinę spaudą reikia būtinai įvesti į tokią vagą, kurioje ji dirbtų konstruktyvių, valstybės kuriamąjį darbą. Neperiodiniams spaudiniams tikrinti yra sudaroma speciali komisija, kuri galės būti Spaudos ir Draugijų Skyriuje, vykdančiame visą spaudos priežiūrą, patariamą organu.

Iškeldamas šioje vietoje kai kurias pastabas spaudos tvarkymo ir koregavimo reikalu, aš norėjau pabrėžti, kad administracijos organams veikti vien politinėmis priemonėmis, vykdančiomis tikrai negatyviąją funkciją, yra labai sunku pasiekti visapusiškai teigiamų rezultatų, ypač turint galvoje dar mūsų visuomenės struktūrą ir jos santykius su valdžios organais.

D. Stankūnas

(parašas)

Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 377, ap. 10, b. 226, l. 103–106. Originalas.

Nuorodos

¹ V. Trumpa, „Lietuviškoji kairė istorinėje perspektyvoje“, *Metmenys*, 1967, kn. 14, p. 32.

² Ibid., p. 41–42.

³ M. Tamošaitis, „Kultūrbolševizmas XX a. ketvirtajame dešimtmetyje. Režimas prieš parlamentarizmą: „penktosios kolonos“ telkimo pradžia“, *Parlamento studijos*, 2005, Nr. 3, p. 52–76; to paties, „Kultūrbolševizmas XX a. ketvirtajame dešimtmetyje. Režimas prieš parlamentarizmą: legalios galimybės sovietinei propagandai skleisti“, *ibid.*, Nr. 4, p. 90–124.

⁴ M. Tamošaitis, „Justas Paleckis ir jaunieji valstiečiai liaudininkai Lietuvai atgaunant Vilniaus kraštą (1939 m. ruduo)“, *Vilniaus istorijos metraštis*, 2006, Nr. 1.

⁵ V. Krėvė-Mickevičius, „Bolševikų invazija ir Liaudies vyriausybė“, *Į laisvę*, 1942, rugpjūčio 31, p. 3–4.

⁶ V. Krėvė, *Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė*, V., 1992.

⁷ M. Tamošaitis, „Apie V. Krėvės-Mickevičiaus politinės veiklos vertinimą JAV lietuvių spaudoje 1945–1954 m.“, *Kultūros barai*, 2002, Nr. 10, p. 64–68. V. Rastenis kelis kartus kritikavo V. Krėvės atsiminimus ir juos sugretino su L. Dovydeno memuarais. 1972 m., praėjus daugiau nei dvidešimt metų nuo V. Krėvės atsiminimų paskelbimo, jis rašė: „Nors niekas jo dėl katastrofos rimtai nekaltina, jis vis

tiek aiškinasi ir teisinasi, versdamas aibę būty ir nebūty kaltybių kitiems ant galvų. O besiaiškindamas taip keistai painioja įvykių eigą, lyg būty kliebantis ligonis. [...] tokių dalykų skelbimas su parašu iš Krėvės – turbūt nesąmoningai klydusio – daro lyg ir sąmoningą faktų klastotoją ir jį kompromituoja“ (V. Rastenis, „Dovydenas, Krėvė...“, *Akiračiai*, 1972, Nr. 3, p. 10). Buvęs vienas valstiečių liaudininkų lyderių M. Mackevičius išeivijoje apie valstiečių liaudininkų pernelyg didelį aktyvumą okupacijos išvakarėse ir po 1940 m. birželio 15 d. neužsiminė. 1953 m. jis rašė: „Pirmoji bolševikų okupacija 1940 m. Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungą, kaip ir kitas patriotines lietuvių grupes, savaimė įjungė į bendrinę lietuvių tautos kovą dėl laisvės“ (M. Mackevičius, *Atsiminimai*, V., 1997, p. 199).

⁸ L. Dovydenas išeivijoje 1955 m. pradžioje, praėjus keliems mėnesiams po V. Krėvės mirties, JAV lietuvių laikraščio „Naujienos“ priedo „Literatūra“ keliuose numeriuose paskelbė atsiminimus apie V. Krėvę, tiksliau – apie jo politinę veiklą, savo santykius su V. Krėve 1940 m. ir vėliau. Visą V. Krėvės ir savo veiklą jis pateikė nekritiškai, niekur neminėjo V. Krėvės prosovietinių veiksmų okupacijos pradžioje. Priešingai, parodomas tariamas V. Krėvės blaivumas Lietuvos okupacijos išvakarėse. Kaip pavyzdį galima paminėti L. Dovydeno atsiliepimą apie V. Krėvės neva jam išsakytą nuomonę 1939 m. spalio mėn. Lietuvai ir Sovietų Sąjungai pasirašius savitarpio pagalbos su-

tartį. Anot L. Dovydeno, kiek vėliau V. Krėvė jam sakęs: „Jeigu kada buvo kiek galimybių priešintis Maskvos imperialistams, tai buvo 1939 metai, kai Kremliaus klika pareikalavo įsileisti sovietines įgulas. Kodėl tada karininkija taip nusileido politikieriams, man liko didelė mįslė“ (L. Dovydenas, „Su Krėve laikuose ir įvykiuose“, *„Naujienu“ priedas „Literatūra“*, 1955, vasario 26, p. 2). Iš tikrųjų V. Krėvė tuo laikotarpiu artimai bendravo su J. Paleckiu ir sovietų pasiuntiniais ir laikėsi visai priešingų nuostatų, nei nurodė L. Dovydenas (žr. M. Tamošaitis, „Justas Paleckis ir jaunieji valstiečiai liaudininkai...“, *Vilniaus istorijos metraštis*, 2006, Nr. 1).

⁹ *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, K., 1989, p. 165–169.

¹⁰ J. Vaišnoras, „Istorijos kryžkelėje. Iš atsiminimų apie 1940-uosius“, *Pergalė*, 1988, Nr. 10, p. 125–145.

¹¹ J. Būtėnas, *Lietuvos žurnalistai. Atsiminimai ir paieškos*, V., 1991, p. 58–59.

¹² V. Žukas, *Kostas Korsakas. Prisiminimai*, V., 2005, p. 9. V. Žukas, nuolat bendravęs su K. Korsaku, savo atsiminimuose pažymėjo, kad K. Korsakas nemėgo kalbėti apie 1940 m. Lietuvos okupacijos įvykius: „Atstumas tarp mūsų vis dėlto buvo, ne visko išdrįsdavau klausti, bijojau sudirginti ar įskaudinti. Nesiryžau klausti, kur buvo ir kaip išgyveno Lietuvos nepriklausomybės netekimą 1940 m. birželį arba su kuriuo bičiuliu keiksnoja tarybų valdžią“. Pats K. Korsakas apie tai jam nekalbėjęs. Toliau V. Žukas rašė: „Ta tema politiškai aštri ir žmogiškai skaudi, tad jos beveik nekliudydavau. Tik probėgomis pats šį tą užsimindavo“. Prieš tai nurodė, kad „kiekvienas kairumu angažavęsis veikėjas buvo traukiamas į okupacinės valdžios aparatą. Nenuostabu, kad žymus kairysis žurnalistas [...] ir populiarius kritikas skirtas į aukštus kultūrinius postus“ (ibid., p. 35).

¹³ M. Tamošaitis, „Kontroversiški V. Krėvės-Mickevičiaus parodymai apie 1940 m. Lietuvos okupaciją JAV Ch. J. Kersteno komitetui po Antrojo pasaulinio karo“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 2(16), p. 55–70.

¹⁴ *I laisvę*, 1942, rugpjūčio 31, p. 3–4.

¹⁵ Plačiau apie sovietų planus ir pasiryžimą aneksuoti ir naikinti lietuvių tautą dar prieš okupaciją ir jos metu žr. A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietiniais naikinimas 1940–1958 metais*, V., 1996, p. 6–37 ir kt.

¹⁶ L. Truska, „Pasimokyti galima tik iš kritiškai suvoktos istorijos“, *Kultūros barai*, 2002, p. 78. Autorius lietuvių inteligentijos veiksmus 1940 m. vasarą pavadino „lietuvių inteligentijos blūdu“, tačiau

atskirai kairiosios inteligentijos veiksmų ikiokupaciniu laikotarpiu neaptarė; žr. *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, V., 2005, p. 30; L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, V., 1996, p. 332; to paties, „1940 metų „Liaudies“ seimo rinkimai. 1. Politinė padėtis Lietuvos rinkimų išvakarėse“, *Lituanistika*, 1995, Nr. 1; to paties, *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio*, V., 2005, p. 247–267.

¹⁷ A. Garliauskas, *Inteligentija 1940–1941 metais*, V., 1991, p. 22.

¹⁸ M. Tamošaitis, „Kultūrbolševizmas...“, *Parlamento studijos*, 2005, Nr. 3, p. 52–76; Nr. 4, p. 90–124.

¹⁹ M. Riomeris, „Dienoraštis“ (ištraukos), *Kultūros barai*, 1991, Nr. 8; Z. Ivinskis, *Dienoraštis*, Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 29.

²⁰ *Lietuvos aidas*, 1940, gegužės 15. Oficiozas nė žodžiu neužsiminė apie Lietuvos ir Sovietų Sąjungos vedamų derybų Maskvoje eigą. Visas dėmesys skirtas Paryžiaus įvykiams.

²¹ „Ar galima pasimokyti iš istorijos?“, *Šiaurės Atėnai*, 2001, liepos 27, p. 10. (Iš Santaros-Šviesos Anykščiuose 2001 m. birželio 22–24 d. vykusios diskusijos, kurioje dalyvavo istorikai A. Eidintas, G. Rudis, S. Sužiedėlis, A. Kulakauskas ir tuometinis „Akiračių“ redaktorius L. Mockūnas. Diskusiją vedė V. Adomaitis.)

²² L. Truska, V. Kancevičius, *Lietuva Stalino ir Hitlerio sandėrio verpetuose*, V., 1990, p. 127–128.

²³ Ibid., p. 129.

²⁴ J. Audėnas klaidingai nurodo, kad po naktinio posėdžio apie sovietų ultimatumą buvo iš karto pranešta visuomenei (J. Audėnas, *Paskutinis posėdis. Atsiminimai* (antras fotografuotas leidimas), V., 1990, p. 227).

²⁵ Jono Algirdo Antanaičio, tuo metu buvusio VDU studento, pasakojimas autoriui 2005 m. spalio 24 d. Autoriaus asmeninis archyvas.

²⁶ L. Truska, V. Kancevičius, op. cit., p. 132.

²⁷ Ibid., p. 133.

²⁸ E. Turauskas, *Lietuvos nepriklausomybės netekant*, V., 1990, p. 197–198.

²⁹ *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, p. 55–56.

³⁰ M. Tamošaitis „Kultūrbolševizmas...“, *Parlamento studijos*, 2005, Nr. 4, p. 90–124.

³¹ J. Paleckis, *Dviejuose pasauliuose*, V., 1983, p. 337.

³² Ibid. Tiesa, nėra žinoma, ar šiame kino seanse,

be J. Paleckio, K. Korsako, J. Būtėno ir kitų, dalyvavo būsimasis Liaudies vyriausybės vadovo pavaduotojas ir užsienio reikalų ministras V. Krėvė-Mickevičius bei kiti sovietų paskirti ministrai. V. Krėvė savo atsiminimuose apie jokią prosovietinę veiklą bei ji supusius kairiuosius inteligentus ne tik neužsiminė, bet ir vertino juos neigiamai (V. Krėvė, *Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė*, p. 22, 38–39). Keista ir tai, kad savo atsiminimuose apie 1940 m. birželio 15-ąją V. Krėvė rašė, jog tos dienos pavakare, kai raudonieji daliniai žygiavo Kauno gatvėmis, „nusiminusių minia verkė, džiūgavo vien žydai, o jų moterys apmėtydavo raudonarmiečius gėlėmis“ (ibid., p. 36).

³³ *Rašytojas ir cenzūra*, V., 1992, p. 20–21.

³⁴ Ibid., p. 21.

³⁵ M. Tamošaitis, „Kultūrbolševizmas...“, *Parlamento studijos*, 2005, Nr. 3, p. 52–76; Nr. 4, p. 90–124; J. Būtėnas, op. cit., p. 58–59.

³⁶ Išsamiau žr. L. Truska, „1940 metų „Liaudies“ seimo rinkimai. 1. Politinė padėtis Lietuvos rinkimų išvakarėse“, *Lituanistika*, 1995, Nr. 1.

³⁷ Z. Ivinskis, op. cit., l. 517.

³⁸ M. Riomeris, op. cit., p. 15.

³⁹ Ibid., p. 15.

⁴⁰ Cituojama iš: K. Škirpa, *Lietuvos nepriklausomybės sutemos (1938–1940)*, Chicago–Vilnius, 1996, p. 265.

⁴¹ „Ar galima pasimokyti iš istorijos?“, *Šiaurės Atėnai*, 2001, liepos 27, p. 10.

⁴² Ibid.

⁴³ M. Tamošaitis, „Justas Paleckis ir jaunieji valstiečiai liaudininkai...“, *Vilniaus istorijos metraštis*, 2006, Nr. 1.

⁴⁴ M. Tamošaitis, „Kultūrbolševizmas...“, *Parlamento studijos*, 2005, Nr. 4, p. 90–124.

⁴⁵ M. Tamošaitis, „Justas Paleckis ir jaunieji valstiečiai liaudininkai...“, *Vilniaus istorijos metraštis*, 2006, Nr. 1; J. Būtėnas, op. cit. 1940 m. pradžioje jauniems liaudininkams pradėjus leisti žurnalą „Varpas“, A. Rūkas buvo žurnalo redaktoriumi; tuo metu jis gyveno „naujos epochos išvakarėse“. A. Rūkas 1940 m. pradžioje eilėraštyje „Švystelėjimas“ rašė: „Dangaus skliautai – kaip rašalas/ juodų juodžiausias;/ vis gaubia, gula, slegia debesų dangą./ Mes trokštame! Bet prašymais svajonės džiaugsmo/ neišmaldaut ir neišverkti niekada!/ Mes ne vergai, ne elgetos prašyti, melsti./ Mes – milijonai užmirštų./ Mes reikalaujame dalios!/ Mes kelsime ir eisime visais keliais, visom audrom audrų!/ Dangaus skliautus pajuodusius perplėš kaip maršką vis blykčioją ir blykčioją laisvi žaibai./ Gana gaudžių ato-

dūsių!/ Lai švysteli iš karto laisva ugnis ir nebegėsta amžinai!“ (A. Rūkas, „Švystelėjimas“, *Varpas*, 1940, Nr. 2, p. 27). Žurnalą „Varpas“ A. Rūkas redagavo iki Nr. 7. Dėl senųjų valstiečių liaudininkų spaudimo jis iš redaktoriaus pareigų pasitraukė, o jį pakeitė J. Būtėnas (žr. J. Būtėnas, op. cit., p. 159–160).

⁴⁶ A. Rūkas, „Rašytojai ir gyvenimas“, *Lietuvos žinios*, 1939, spalio 7, p. 6.

⁴⁷ Agento „Rimaičio“ 1936 m. gruodžio 14 d. agentūrinis pranešimas, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 438, ap. 1, b. 2930, l. 47.

⁴⁸ M. Tamošaitis, „Justas Paleckis ir jaunieji valstiečiai liaudininkai...“, *Vilniaus istorijos metraštis*, 2006, Nr. 1.

⁴⁹ „Spauda Sovietų Sąjungoje“, *Mūsų jaunimas*, 1939, Nr. 23, p. 308–309.

⁵⁰ J. Vaišnora, „Kas jie yra ir ko jie siekia“, ibid., p. 326–327.

⁵¹ Ibid.

⁵² E. Hobsbawm, *Kraštutinių amžių*, V., 2000, p. 223.

⁵³ J. Vaišnora, „Ispanijos kovų reikšmė ateičiai“, *Mūsų jaunimas*, 1939, Nr. 1, p. 38–39.

⁵⁴ V. Audronaša, „Motinos tragedija“, ibid., p. 38.

⁵⁵ A. Berentas, „Dėl rytojaus“, ibid., Nr. 23, p. 305.

⁵⁶ J. Būtėnas, *Literato duona*, V., 1975, p. 147.

⁵⁷ Plačiau apie S. Žuką žr. J. Būtėnas, *Žmonės, kuriuos pažinojau*, V., 1978, p. 93–111.

⁵⁸ J. Būtėnas, *Literato duona*, p. 145.

⁵⁹ J. Šimkus, „Lietuvos žinioms“ pagerinti... reikėtų imtis šitokio darbo“ (apie 1935 m.), Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 192–205, l. 1–2.

⁶⁰ 1939 m. spalio 10 d. Lietuvai ir Sovietų Sąjungai Maskvoje pasirašius savitarpio pagalbos sutartį, su Lietuvos delegacija kaip korespondentas kartu važiavo „Lietuvos žinių“ redaktorius J. Šimkus; sugrįžęs spaudoje ir susirinkimuose jis negailėjo panegirikų Sovietų Sąjungai. Prosovietiniai straipsniai buvo spausdinami ir „Lietuvos žiniose“. 1939 m. spalio 24 d. „Lietuvos žinios“ plačiai aprašė spalio 22 d. VDU studentų draugijos „Scientia“ (jos globėjas buvo V. Krėvė) surengtą kolektyvinę paskaitą „Vilniaus problemos sąryšis su jo atgavimu“. Paskaitos klausėsi apie 400 žmonių; kalbėjo kairieji inteligentai J. Šimkus, prof. V. Krėvė ir prokuroro padėjėjas P. Pakarklis. Savo kalbose visi be išimties teigiamai atsiliepė apie Sovietų Sąjungą ir ją vadino „tautinių mažumų globėja“. V. Krėvė pažymėjo, kad lenkams buvo sunku atsisąžadėti Vilniaus. „Taip pat nereikia manyti, kad Sovietų Sąjunga lengva širdimi Vilnių atidavė Lietuvai. Juk užėmus raudonajai ar-

mijai Vilnių, Minsko radijas pranešė, jog atvaduotas baltgudžių miestas. Kai kurios tikrai lietuviškos sritys pasiliko Sovietų Sąjungos teritorijoje. Bet nereikia dėl to per daug nusiminti. Sovietų Sąjunga neskriaudžia mažumų. Ten net gaivinamos nykstančios mažosios tautos. Reikia tikėtis, ne kitaip bus traktuojami ir lietuviai. Lenkai nutautinimą ypatingai varė per bažnyčią, kuri Sovietų Sąjungoje neturės pirmykštės reikšmės“ („Vilniaus problemos kolektyvinėj paskaitoj“, *Lietuvos žinios*, 1939, spalio 24, p. 7). Atkreiptinas dėmesys į tai, kad iškart po okupacijos du minėtame renginyje dalyvavusius asmenis sovietai pasirinko Liaudies vyriausybės ministrais – V. Krėvė tapo Liaudies vyriausybės vadovo pavaduotoju ir užsienio reikalų ministru, P. Pakarklis – teisingumo ministru.

⁶¹ Agento „Vingio“ 1940 m. kovo 12 d. agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 438, ap. 1, b. 2930, l. 60–60 a. p.

⁶² J. Būtėnas, „Į darbą ir kūrybą!“, *Varpas*, 1940, birželio 18, Nr. 11, p. 161.

⁶³ Ibid., p. 162.

⁶⁴ Ibid., p. 163.

⁶⁵ „Naujoji Lietuvos Vyriausybė“, *Lietuvos aidas*, 1940, birželio 18.

⁶⁶ „Ant. Venclova – Švietimo ministras“, ibid., birželio 19.

⁶⁷ „Nauja vyriausybė ir nauja padėtis“ (vedamasis), ibid., birželio 18.

⁶⁸ „Vyriausybės aktas dėl politinių kalinių“, *Lietuvos žinios*, 1940, birželio 20.

⁶⁹ J. Paleckis, op. cit., p. 292–293.

⁷⁰ „Politiniamis kaliniams globoti komiteto veikla“, *Lietuvos aidas*, 1940, birželio 19.

⁷¹ „Pančiai sutrupinti“ (vedamasis), ibid.

⁷² „Širdis, sąžinė ir mintis grąžinti į Lietuvos kūną“, ibid., birželio 20. 1940 m. birželio 19 d. „Lietuvos aidas“ išspausdino A. Rūko straipsnį „Laisvės ir džiaugsmo diena“, kuriame rašė: „Vakaryktė diena – laisvės ir žmoniškumo diena, įsidėmėtina kartų kartoms. Vakar buvo paleisti iš kalėjimų Smetonos ir jo sėbrų ilgus metus kalinti, kankinti politiniai kaliniai“.

⁷³ P. Cvirka, „Raudonoji armija!“, *Lietuvos aidas*, 1940, birželio 19.

⁷⁴ I. Šeinius, *Raudonasis tvanas*, V., 1990, p. 88.

⁷⁵ Z. Ivinskis, op. cit., l. 525.

⁷⁶ Ibid., l. 521.

⁷⁷ A. Berentas, „Laisvės sulaukus“, *Lietuvos aidas*, 1940, birželio 20. Po eilėraščių parašyta, kad jis sukurtas birželio 16 d.

Gauta 2006 03 23

Vilniaus pedagoginis universitetas,
T. Ševčenkos g. 31, Vilnius,
m_tamosaitis@yahoo.com

Mindaugas Tamošaitis

ACTIVITIES OF THE LITHUANIAN LEFT-WING INTELLIGENTSIA ON THE EVE OF THE OCCUPATION OF LITHUANIA AND DURING ITS FIRST DAYS

Summary

This study reviews the activities of the Lithuanian left-wing intelligentsia on the eve of the occupation of Lithuania, and during the days after the invasion of 15 June 1940, that is, following the collapse of the authoritarian regime of Antanas Smetona and as thousands of Soviet troops marched into the country. At that time the Lithuanian society was in conflict over the sudden changes within the state. The majority seemed to be lost, misinformed by their own government, without a clear understanding of what was happening. The pro-Soviet part of the society whose strongest force was the radical left-wing intelligentsia, welcomed Smetona's ouster with exultation as a long-awaited "morning of freedom" which dawned with the collapse of a nearly fourteen-year dictatorship. Yet, it was not fully appreciated that the Lithuanian government was subverted by the manipulations of a foreign power. At the outset of the occupation, as they had in October 1939, the pro-Soviet left-wing intelligentsia welcomed the Soviet forces and believed in the proclamations announced by the occupiers.

Comparing the activities of the Lithuanian left-wing intelligentsia just before the occupation and during the first days of the Soviet regime, almost no essential differences are apparent. The authoritarian regime of Antanas Smetona was condemned, blindly relying on the Soviets and their officially peaceful policy promoted in regard to Lithuania. One reason for this was due the close interpersonal relationships of some Lithuanian left-wing intelligentsia with Soviet diplomats residing in Lithuania, as well as their close ties to the local Lithuanian Communist Party. At the beginning of the occupation, the left-wing intelligentsia naturally gained success with the help of the Soviet authorities, and accepted positions within the highest pro-Soviet state institutions.

The study concludes that while the occupation of Lithuania in June 1940 was carried out by the Soviets, the fault for the tragedy which followed also lies with some Lithuanians, primarily with the left-wing intelligentsia which from the very first day moved in step with the new masters of Lithuania.